

BELLETEN

Cilt: IV

II. Kânun 1940

Sayı: 13

İBNİ SİNANIN ŞAHSİYETİ VE MİLLİYETİ MESELESİ

Prof. Şemsettin GÜNALTAY

Sivas Meb'usu ve T. T. K. Üyesi

Şarkın büyük âlimi İbni Sinanın ölümünün dokuz yüzüncü senesini tebcilen Avrupalı tanınmış âlimlerin de iştirakiyle İstanbul Üniversitesinde büyük bir ihtifal yapılmış, bu münasebetle şark dâhisinin şahsiyeti, eserleri, tıbbî ve felsefî sistemi hususları gibi ırkı meselesi de tetkik edilmişti. Garbin ve memleketimizin yüksek âlimleri muvacehesinde ve onların da iştirakiyle yapılan bu araştırmalarda yegâne hedef, büyük âlimi bütün hüviyetiyle tanımak ve tanıtmaktı. Binaenaleyh onun felsefede, tababette ve diğer ilimlerdeki başarıları, hususiyetleri, Yunan ve Şark felsefelerinden ne derece müteessir olduğu cihetleri tetkik edilirken şahsiyeti ve bizzarure ırkı meselesi de araştırılmıştı.

Halbuki bu ihtifalden sonra İranda İbni Sinanın (في سماع الطيبى) adlı eserini neşreden Mirza Mehmet Ali Furuği, eserin mukaddimesinde tamamiyle ilmi olan bu tetkikleri İbni Sinanın İranlı olmadığını ispata müteveccih bir mesai ad, bu ihtifalde okunan ilmi tezlerde mevzuubahs olmıyan birtakım iddialar dermeyan ve bunlara cevap vermek külfetini ihtiyar etmiştir. Mirza bu intikadına şu suretle başlamaktadır:

« Bu kitabın (Fisimai-t-tabü kitabının) tercümesine 1311 Şemsî senesinde başladım. Tesadüfen 1316 senesinde bitti. Bu sene de Şeyhürreis Ebu Âli Sina'nın dokuz yüzüncü senei vetatıdır. Bu münasebetle islâm memleketleri Büyük Şeyhi ta'zim ve tebcil ile

yadettiler. İranlılar Şeyhin tercümei halini yazmağa, eserlerini tercüme ve tabetmeğe başladılar. Hemedandaki merkadini tamir ettiler. İstanbul Üniversitesi, onun namına muazzam ihtifaller yaptı. Türkiye âlimleri, diğer milletlerin fuzalâsı ile müttefikân ona karşı büyük bir kadirşinaslık duygularını ihtiva eden hitabeler irat ettiler. Afganistan, bu münasebetle toplantılar yapıp İbni Sina hakkında lâzım olduğu veçhile medih ve sitayişte bulundu. Arap diliyle konuşan memleketler uleması da Şeyhi unutmadılar. Hakkında bir risale neşrettiler. Zannederim ki Buhara halkı da bu vazifeyi ihmal etmemişlerdir. Bunların hepsi yerinde ve lâ-yıktır. Ve şüphe yoktur ki (İbni Sina) bütün Şark memleketlerinin medarı iftiharıdır.

Arap diliyle konuşan memleketlerin ona karşı minnettar olmağa hakları vardır. Çünkü eserlerini zaman iktızası arupça yazmıştır. Kendisi müslümandır.... Afganistan ahalisinin de Şeyhin vücudiyle ittihara hakları vardır. Zira o, aslen Belhidir ve Belh bugün Afganistan hududu dahilindedir. Buhara halkı da onun hemşerisi olmakla itihar edebilirler. Çünkü Şeyh orada doğmuştur. Anası da oralıdır. Çocukluğu, gençliğinin ilk zamanları Buharada geçmiştir.

Türkiye de Şarkın bu en büyük hakîmini kendisine yabancı görmemek ve onu tebcil etmekle çok yerinde hareket gösterdi. Yalnız uygunsuz bir ses işitildi ve bizi hayrete düşürdü. Bu da bazı zevatın hitabelerinde bilhassa İbni Sinanın İranlı olduğunu inkâra ehemmiyet vermeleri ve bunu delâil ile ispata kalkışmalarıdır. Fakat, bu delillerin hepsi hilâfı vakidir. Meselâ dediler ki İbni Sina İranî olsaydı Şii olurdu. Hatırlamadılar ki Safevî saltanatı zamanına kadar İranlıların birçoğu Sünnî idiler. Şüliğin İranın resmî dini olması üzerinden dört yüz sene geçtiği halde bugün bile İranda ehli sünnet çoktur. Şeyh Sadî'den daha İranlı kim vardır? Halbuki onun sünniliğinde şüphe yoktur. Daha tatlısı bu ki, İranilik ile Şiilik biribiriyle lâzım ve melzum kabilinden şeyler olmamakla beraber, tesadüfen Şeyhürreis Şii idi. Pederinin de İsmailî olduğu tasrih edilmektedir.» [1]

[1] ترجمه این کتاب را انجناب در سال ۱۳۱۱ شمسی بدست کریم و اتفاقاً در این سال ۱۳۱۶ بیایان رسید که سال نهصدم وفات شیخ الرئیس ابو علی سیناست (بسال شمسی) و باین مناسبت دانشمندان کشورهای اسلامی از شیخ بزرگوار یاد کردند و درباره او تجلیل و تمظیم پرداختند. ایرانیان بشکارش شرح حال و ترجمه و طبع آثار او دست بردند و بتیبه مقدمات اصلاح

Evvelâ şurasını hatırlatalım ki ihtifalde İbni Sinanın milliyeti meselesini tetkik edenlerden hiçbiri İranın İslâm medeniyetini kurmak hususundaki büyük hizmetini inkâr veya ihmal etmeyi hatırından geçirmemiştir. İslâm kültürünü yaratanlar arasında İranlı âlimlerin adedi sayılamıyacak kadar çoktur. Bunlardan beynelmilel ilim tarihinde hakkiyle şerefli mevkiiler ihraz etmiş olanlar da az değildir.

İlme ve erbabına lâîk oldukları yüksek kıymeti vermeği şiar edinmiş olan Türk münevverlerinin kardeş İranın çok yakından tanıdıkları yüksek kültürünü takdir ve onu yaratanları tebci etmekle daima derin bir haz duyduklarını söylemeye bile lüzum yoktur. Fakat müphem kalmış bir meseleyi tenvir için ilmi araş-

Arâmkâh au ke derşer hêdan est meshgul şednd. danşkâh astanbol mçals ba şkwe byad au menqd saxt wdanşmendân trkwe batfaq fzlây mlly dıkr drqdr danı au dad sxn dadnd. mrdm afğanstan bêmın ançmın nmddnd. wbn سینارا چنانچه باید ستودند. wdanşmendân ممالک عربی زبان نیز شیخ را فراموش نکردند. رسالهٔ دربارهٔ او پرداختند و امید دارم مردم بخارا هم از ادای این تکلیف غفلت نوززیده باشند. wbn جمله بجا وسزاوار بود وشک نیست که ابن سینا برای کلیهٔ ممالک مشرق زمین مایهٔ سرافرازی است. عربی زبانان حق دارند که ازوسپاسکرار باشند. چون مصنفات خودرا بر اقتضای زمان بزبان عربی نکاشته و نیز مسلمان بوده و عرب درتأسیس اسلام مقام خاصی داردکه از مفاخر کلیهٔ مسلمین ازهر قوم وملت باشند بهره مند است. بمرمدم افغانستان هم رواست که بوجود شیخ نیازند بملاحظهٔ این که اصلش از شهر بلخ است و بلخ امروز جزء دولت افغانستان میباشد. مردم بخارا نیزبه همشهری بودن با ابن سینا مفتخراند. ازآروکه تولدش درایبجا و مادرش ازان شهر بوده وزمان کودکی و آغاز جوانی رادرآن محل بسربرده است. مردم ترکیه هم کاری بسزا کردندکه بزرگترین فیلسوف شرقرا ازخویش بیکانه نداشتند و بتجلیل او مبادرت کردند. تنها نغمه سازی که شنیده شد و مایهٔ شکفتن کردید این بودکه بعض ذوات دران مجلس دریانات خود مخصوصاً ایرانی بودن او را منکر شدند. ولازم دانشتند بدلیل ثابت کنند که ابن سینا ایرانی نبوده است ولیکن دلایلی بر ایرانی بودن او آورده اند که همه خلاف واقع بود. مثلاً گفتند ابن سینا اگر ایرانی بود شیمه میبود و بیاد نیاوردند که تا زمان سلطنت صفویه اکثر ایرانیها اهل سنتی بودند و الآن هم که چهار صد سال است، تشیع مذهب رسمی ایران شده است. باز اهل سنت درآن بسایزند. ایرانی تر از سعدی کیست و حال آنکه در ایرانی بودن اوشکی نیست. با مزه تر اینکه هر چند ایرانی بودن با تشیع ملازمه نداشته است. اتفاقاً شیخ الرئیس شیمه بوده و دربارهٔ پدرش تصریح کرده اند که اسماعیلی بود.

ترجمهٔ سماع طیبی: تصنیف شیخ الرئیس ابوعلی سینا

نکارش: جناب آقای محمد علی فروغی

طهران: چاپخانهٔ مجلس ۱۳۱۶

tirmalar yapmanın bu takdir ve hürmete münafi bir hareket olmayacağını kabul etmek te yüksek bir hakperestliktir. Bu husus tesbit edildikten sonra tebarüz ettirilmesi icap eden bir hakikat te İstanbul Üniversitesinde okunan tezlerden hiçbirinde, İbni Sinanın Sünni veya Şii olmasıyla ırkı meselesi arasında münasebet aramak yolunda bir mutalea serdedilmemiştir. Babasının İsmailî olduğu söylenen İbni Sinanın Şii olması kadar Sünnî olması da muhtemeldir. Fakat o kadar geniş irfan sahibi olan İbni Sina bu gibi dar görüşlere hiçbir zaman bağlı kalmış değildir ve kalamaz. Bağlı kaldığı farzedilse de bu husus onun ırkan ne İranlı, ne de Turanlı olmasını icap ettirmez. Dün de bugün de birçok İranlılar gibi birçok Turanlıların da Şii veya Sünnî oldukları şe'nî bir hakikattir.

Mirza Furugiye göre gûya ihtifalde İbni Sinanın İranlı olmadığını ispat maksadiyle ileri sürülmüş bir delil de onun Fars diliyle birşey yazmamış olması imiş [2]. İhtifal esnasında böyle bir iddia da bulunulduğuna dair hiçbir şey işitmiş değiliz. Bilâkis, İbni Sina hakkındaki etütleri ihtiva eden kitap için hazırlanan ve onun eserlerine ait olan mufassal katalokta Fars diliyle yazmış olduğu kitaplar ve muhteviyatları tamamiyle gösterilmiştir.

Böyle olmakla beraber, bilfarz İbni Sina eserlerini yalnız Arap diliyle yazmış olsaydı, bu keyfiyet onun ırkan ne İranlı ne de Turanlı olmadığına veya Sami olduğuna bir delil olamayacağı gibi farsça yazmış olmasının da yine ırkî hüviyeti ile alâkası bulunamaz.

[2] دلیل دیگر که بر ایرانی نبودن ابن سینا آوردند این بود که گفتند آثاری بزبان فارسی ندارد. در صورتیکه آثار نداشتهن بزبان فارسی دلیل بر ایرانی بودن نیست. زیرا که تا همین اواخر زبان علمی* هر مسلمانان عربی بود وجه بسیار از دانشمندان ملل مختلف ایرانی و ترک و هندی آثار خودرا بزبان عربی نکاشته‌اند و بزبان مادری اثری از خود نکذاشته‌اند..... چون اتفاقاً ابن سینا از ایرانیانست که بزبان فارسی هم رساله و کتاب متعدد نوشته است. بعض از آنها که بطبع نیز رسیده و حتی شعر فارسی هم از و نقل کردند.....

علاوه بر این، من از کلمات خود ابن سینا میتوانم استدلال کنم بر اینکه او غیر از عربی و فارسی زبان دیگر نمیدانسته است مثلاً در کتاب اشارات که در حکمت بعد از شفا مهم‌ترین مصنفات اوست در باب منطق در اشاره ششم آنجا که تحقیق در قضیهٔ سالبه کلیه میکند میگوید (لکن اللغات التي امرها قد خلت في عاداتها عن استعمال النفي على هذه الصورة... فيقولون بالعربية لا شيء من ح ب... وكذلك ما يقال في فصيح لغة الفرس هیچ ب نیست...) ملاحظه بفرمائید که ابتدا میگوید در زبانهای که ما میدانیم. آنکه مثال از عربی میزند پس از زبان فارسی شاهد میآورد... و اگر زبان دیگر هم میدانست البته میگفت در آن زبان چگونه میگویند.....

Çünkü Mirza Furuginin de itiraf ettiği gibi orta zamanlar da garp âleminde ilim dili yunanca ve lâtinçe olduğu gibi İslâm dünyasında da arapça veya farsça idi. Evvelâ edebî mevzular için beyan vasıtası olan Farsça sonraları ilmi mevzularda da kullanılmıya başlamıştı. Arap edebiyat ve lisanının şaheserlerini ibda eden Tuğrai İranlı olduğu gibi Soltekin oğulları Ebubekrüssoli (ابوبكر الصولي) ve İbrahimussoli de Turanlı idiler. Bunun gibi, eserlerini arapça yazmış olan İbni Mukaffa (ابن مقفع) ın Fars dilinde küçük bir risale bile yazmamış olması Onun ırkan İranlı olmamasını istilzam etmiyeceği de tabiidir. Nasıl ki Türk olduğu ve birkaç dil bildiği muhakkak olan Farabi de arapçadan başka bir dilde eser yazmamıştır.

İbni Sinanın Elişarat (الاشارات) ta kaziyelerin teşekkülünden bahsederken bildiği dillerden arapça ve farsçadan misal getirmesi de bu iki dilin o zamanlar Müslüman dünyasında umumiyetle müşterek ilim dili olmalarının neticesidir. Nasıl ki Osmanlı Devrinin Türk âlimlerinden birçoğu da böyle yapmış, yalnız Arap veya Fars diliyle kitap yazmışlardır. Hattâ bazıları tıpkı İbni Sina gibi mantık ve fıkıh kitaplarında yalnız Arap ve Fars dillerinden misaller getirmişlerdir. Bu hal onların muhakkak olan Türklüklerini inkâra sebep olamıyacağı gibi İbni Sinanın bir mantık misalinde talimî mahiyette yalnız bu iki dilden birer misal getirmiş olması da Turanî olmamasını icap ettirmez.

Mirza Furugi, İbni Sinanın İranlı olduğunu teyide matuf intikadi mütaleasına devamla diyor ki: «İbni Sinanın İranî olmadığını ileri sürenlerin bir noktadan şüpheye düştüklerini zannediyorum. O da Buharada doğması, bugün Buharaya Rus Türkistanı denmesi ve o memleketin Türkistan ezasından sayılmasıdır. Bu yüzden onu İranî addetmiyorlar. Lâkin bu fikir çok hatalıdır. Evvelâ onun asla Buharalı olmayıp Belhli olduğunu unutuyorlar. Belh ise şüphesiz Horasan şehirlerindedir. Saniyen Buhara da eskiden Türkistan değil yalnız İraniliğin merkezlerindedir. Oraya İslâm devresinde Maverâünnehir deniyordu. Türkistan ise Maverâünnehrin şimali şarkisinde bulunuyordu. Kadim coğrafya ulemasından hiçbiri Buharayı Türk memleketlerinden addetmişler ve Buhara halkının diline Suğdi demişlerdir.»

«Yüz sene evveline kadar Avrupa coğrafyaları da Buharada ekseriyeti halkın farsça konuştuklarını yazmışlardır. Türk ve Mogol hakimiyetinden asırlarca sonra bugün dahi Buhara halkının

ekseriyeti farsça konuşurlar. İbni Sinanın Buharada doğduğu zaman orada Samaniler hükümler idi. Buhara onların payitahtı idi. Bu devlet, Sasanilerin inkırazından sonra İraniliği ihya eden büyük devletlerden biridir. İbni Sinanın Buhara ahalisinden olan anası (Sitare) adını taşıyor. (Sitare,) farsça bir kelimedir. Bu halde Buhara ahalisinin İraniliğini tamamen netyetmek nasıl kabildir? Ben Buharanın Türk beldelerinden olmadığını yine İbni Sinanın eserlerinden istidlâl edeceğim. (Eşşifa) kitabının altıncı faslının birinci makalesinin beşinci bahsinde şehir ve iklimlerin hasasından, sıcak ve soğğun insanlar üzerindeki tesirinden bahsederken, diyor ki: «Türklerin haline bakınız. Menatıkı baride ahalisinden oldukları için soğuktan bedenleri müteessir olmuyor. Nasıl ki sıcak mıntaka ahalisinden olan Habeşliler de sıcaktan müteessir olmazlar »

Buharanın Türk beldelerine komşu olduğu için tabîi ora ahalisi diğerlerinden ziyade Türklerle ihtilâl etmişler ve diğer yerlerden daha çabuk Türklerin eline düşmüşlerdir. Bugün orada ekseriyetin Türk olması şayanı taaccüp değildir. Lâkin bin sene evveli hakkında bu güne bakıp hüküm vermek doğru olmaz. Bu davanın en büyük delili farisi şiirin müessislerinden biri olan (رودکی) nin ve İran şairleri büyüklerinden (عقی) nin her ikisinin de Buharalı olmasıdır. Buharada yetişen İran şairleri çoktur. Şüpheyi daha ileri götürüp Buharayı Türk beldelerinden saysak bile, Buharada doğup büyüyen herkesin İranî olmadığına delil teşkil etmez. Hususiyile İbni Sinanın babasının başka yerde doğduğu ve kendisinin küçüklüğündenberi bütün ömrünü İran beldelerinde geçirdiği, İranî ümera nezdinde vezaret vazitesi ifa ettiği malûm olursa.» [3]

[3] كان من انبيست كه كسانيكه ابن سينا را ايراني ندانسته اند از يك امر باشتباه افتاده اند و آن اينست كه ابن سينا در بخارا متولد شده و بخارا در كشوري است كه اين زمان تركستان روسي ميگويند پس بخارا جزء تركستان دانسته و از يزوكان نموده اند ابن سينا ايراني نبوده است وليكن درين عقیده چندين خطا رفته است . اولاً فراموش کرده اند كه ابن سينا اصلاً بخارائي نيست و بلخي است يعنى پدرش بلخي بوده و بلخ بي شبهه از شهرهاى خراسان است . ثانياً بخارا هم در قديم تركستان نبوده بلكه يكي از مراکز ايرانيت بوده است و آن كشور را دوره اسلامي ماوراءالنهر ميگفتند و تركستان در شمال شرقى ماوراءالنهر بوده است و از علمائى جغرافياي قديم هيچكس بخارا را از بلاد ترك نشمرده اند و زبان اهل بخارا را سفدي گفته اند (كتاب الاقاليم اصطخرى) كه مسلماً از زبانهاى ايراني است كتابهاى جغرافياي آوروپا هم تا صد سال پيش در اهل بخارا فارسى زبانان را اكثريت مردم آنجا قلمداد ميكردند . وهم اکنون بى از چندين قرن تسلط ترك و مغول بسيارى از اهل

Evvelâ işaret etmek icabeder ki şahsî adların ırkî hüviyeti tayin hususunda alehtlak bir delil olarak alınması tehlikeli neticeler verebilir. Çünkü bu takdirde (Mehmet Ali) adındaki Mirza Furuginin ismini teşkil eden her iki lafzın da arapça olmasına göre kendisinin İranlı değil arap olmasını iddiaya kadar yol açılabilir. Muhakkak olan şudur ki şahıs adları ancak başka delillerle beraber bir istidlâl vasıtası olabilir. Nasıl ki, ileride görüleceği veçhile (Sina) adı, bu esas dahilinde istidlâl vasıtası olarak ileri sürülmüştür. Fakat, Mirza Fûruginin yolu tutulacak olursa İranlı, Hintli, Çinli, Cavalı, Türk, Mogol, Berberî... gibi müslüman kavimlerinin hepsinin arap olduklarını iddia etmek gibi gülünç bir netice karşısında kalınmak ta pek tabiidir. Selçuk Sultanlarından değil İrana hâkim olanların, Anadolu da hüküm şürmüş bulunanların bile (Keyhüsrev), (Keykubat)... gibi İranın müslümanlıktan evvelki devirlerine ait adlar, unvanlar almış olduklarını biliyoruz. Mirza Fûruginin metoduna göre bütün bunları, İranlı saymak lâzım gelecektir.

Mirza Fûruginin yazısı okunurken muharririn Türk isminin o zamanlarla bugün ifade ettiği manaların ayrı ayrı olduğunun farkında olmadığı anlaşılmaktadır. O zamanlar (Türk) adı, bugün

بخارا فارسی زبانند و زمانیکه ابن سینا در بخارا متولد شده سامانیان در آنجا سلطنت داشته و بخارا پایتخت شان بوده و دولتشان یکی از بهترین دولتهای ایرانی بوده که پس از انقراض ساسانیان آنها دوباره ایرانیت را زنده کرده اند. مادر ابن سینا هم که اهل بخارا بوده است (ستاره) نام داشت که لفظ فارسی است، درین اینصورت چگونه میتوان اهل بخارا را عموماً ایرانیت نفی نمود؟ ومن باز از کلام خود ابن سینا استفاده میکنم که بخارا از بلاد ترک نبوده است از جمله در کتاب شفا در فصل شستم از مقاله اول از متن پنجم آنجا که در خصایص شهرها و اقالیم و تأثیر سرما و کرما در مردم گفتگو میکنند میفرمایند «در حال ترکان نظر کنید که چون از سرد سیرند، بد نشان از سرما چندان متأثر نمیشود چنانچه حبشیان چون از گرم سیراند از کرما متألم نمی بایند».

البه چون بخارا با بلاد ترک مجاوره بوده یقینی است که اهل اینجا بیش از دیگران با ترکها آمیزش داشته اند و زو دتر از جاهای دیگر بدست ترکان افتاده و عجب ندارد که امروز در آنجا غلبه با ترک باشد ولیکن هزار سال پیش را که مجالست امروز نباید قیاس کرد و بهترین دلیل این مدعا اینکه رودکی که از مؤسس شعر فارسی است و عمیق که از بزرگان شعرای ایران است هردو بخارائی اند. و شعرای فارسی زبان بخارا بسیارند. و بر فرضی که شهرا قوی بگیریم و بخارا را از بلاد ترک بشماریم باز دلیل نمیشود که هرکس در بخار داده بزرگ شده ایرانی نباشد. خاصه اینکه معلوم است که پدرش از جای دیگر است و پس از کودکی همه عمر را در بلاد ایران گذرانیده و نزد امرای ایرانی بوزارت رسیده است.....

mülhakatından Khormisen [5] kasabasında doğmuş, Hicri 428 senesi Ramazanının ilk cumasında (21 haziran 1037) de Hemedan'da ölmüştür.

Sina oğlu Abdullah adını taşıyan babası aslen Belh'li idi. Maveraünnehire hâkim olan Şaman oğullarından ikinci Nuh ibni Mansur (M. 976-997) zamanında Buharaya gelmiş; iş bilir, liyakatli bir adam olduğundan; hükümdarın vezirlerinin teveccüh ve itimatlarına mazhar olarak evvelâ Buharada bir memuriyete tayin edilmiş, bir müddet sonra da terfian maliye memurluğu ile Buhara mülhakatından Khormisen'e gönderilmiştir.

Abdullah, Khormisen civarındaki Afşene nahiyesinden ستاره adlı bir kızla evlenmiştir. Şarkın büyük adamı Ebu Ali Hüseyin ile kardeşi Ebül Haris bu mes'ut izdivacın mahsulüdür. Bizzat kendi tarafından talebelerinden جوزجانی Cuzicani'ye dikte ettirilmiş olan tercümei halinden çıkardığımız bu malûmata göre [6] büyük şark mütefekkirinin babası Belhli, anası Buharalı olmasına, kendisinin de Buhara kazalarından Khormisen'de doğmuş bulunmasına nazaran, milliyet itibariyle Türk olması pek tabiidir.

Fakat bu bedahete rağmen, ilmi eserlerini arapça yazmış olmasına bakan bazı garp müellifleri, İbni Sinayı Arap saymakta devam edip gitmişlerdir. Hayatının son kısımlarında İranda yaşamış ve Pars diliyle bir iki küçük risale yazmış olmasına dayanan bir kısım müellifler ise onu Pars milliyetine sokmaya gayret etmişlerdir.

Orta zamanlarda bütün ilmi eserlerini lâtince yazmış olan Anglo Sakson, Cermen, İskandinavya.. ırklarına mensup âlimleri ırkan Lâtin saymak hiç kimsenin aklından geçmemiş olmasına nazaran Farabi, Biruni ve İbni Sina gibi eserlerini o zamanlarda

[5] İbni Sinanın doğduğu kasabanın adını ياقوت حموي Yakuti Hamevi حر ميث خرميسن şeklinde zaptetmiştir. Fakat bu isim, الباب والكتاب الانساب, تامة صوان الحكمه ولبالب وكتاب الانساب, مرو - صفاني Mervli Sem'ani ile Beyhaki Ebül Hasan Ali Buharaya yakın memleketler ahalisinden olduklarından bunların zaptını Suriyeli Yakuta tercih etmek tabiidir.

[6] وهذا جملة ما ذكره الشيخ الرئيس عن نفسه نقله عنه ابو عبيد الجوزجاني؛ قال شيخ الرئيس ان ابي كان رجلاً من اهل بلخ وانتقل منها الى بخارى في ايام نوح بن منصور . واشتغل بالتصرف وتولى العمل في اثناء ايامه بقرية يقال لها خرميش من ضياع بخارى وهي من امهات القرى وبقرها قرية يقال لها أفشنة وتزوج ابي منها والذئ وقطن بها وسكن ولدت منها بها ثم ولدت اخي . ثم انتقلنا الى بخارى ... [ابن ابي اصيبه . طبقات الاطباء . ج : ٢ . ص : ١ . مصر طبى . ١٨٨٢]

Müslüman dünyasının müşterek din ve kültür dili olan arapça ile yazmış olan Türk âlimlerinin de başka milliyetlere isnat edilmemeleri icap ederdi. Fakat, Garpta, Şark hakkında tetkiksiz peşin hükümler verildiği zamanların hatırası olan bu telâkki son asra kadar da sürüklenip gelmiştir.

Biliyoruz ki orta zamanlarda İslâm âleminin din lisanı olan arapça, Abbasiler devrinde Yunan, Hint ilim ve felsefesine ait kitapların bu lisana tercümelerinden sonra bütün Müslüman Şark için, müşterek ilim ve edebiyat lisanı olmuştur. Bu sebepten, bu zamanlardan itibaren hangi millete mensup olurlarsa olsunlar, bütün İslâm âlimleri ve hattâ Müslüman memleketlerinde yaşayan Hıristiyan, Yahudi, Mecusî, Sabîî. mütefekkirleri eserlerini Arap diliyle yazmışlardır. Hıristiyan (يوحنا بن ماسويه) Yuhenna ibni Maseveyh, (متى بن يونس) Metâ ibni Yunus; Yahudi (ماسرجويه) Masercuveyh ve (ابن ميمون) ibni Meymun; Mecusî (نوبخت) Nevbaht, (ابن مقفع) İbni Mukaffa'; Sabîî (البتاني) Elbettanî bu meyanda sayılabilirler.

Molla Fenarî, İbni Kemal, Ebussuut gibi Türklüklerini kat'î surette bildiğimiz Osmanlı devri âlimleri bile, son zamanlara kadar ilmi eserlerini umumiyetle Arap veya İran dilleriyle yazmış olduklarını kütüphaneleri dolduran bu dillerdeki eserlerinden anlıyoruz.

Kitaplarını arapça yazmış olduklarından naşı Hıristiyan Süryanilerden Yuhenna ibni Maseveyh, Metâ ibni Yunus, Yahudi Masercuveyh, ibni Meymun, İranlı Nevbaht, ibni Mukaffa', Osmanlı Türkü Fenarî ve Ebussuud'a nasıl Arap denilmezse Maveraünnehir Türklerinden olan İbni Sinaya da öylece Arap denilemez.

İbni Sinanın, eserlerini arapça yazmış olması nasıl ırkan Arap olmasını icap ettirmiyorsa, Farsî diliyle bir iki küçük risale kaleme almış bulunması da kendisine ırkan Perslik isnadı için bir sebep teşkil edemez.

İbni Sinanın yaşadığı devir ki Firdevsinin Şehnameyi kaleme aldığı asırdır - Farsî dili bütün müslüman Şarkta edebiyat lisanı olmuştu. Mukaddes Kur'an diliyle ifade edilmek istenilmeyen profan mevzulara, garamiyata, mitolojiye... ait şeyler hep Pers dili ile yazılıyorlardı.

Camiüttevarih (جامع التواريخ) müellifi vezir (فضل الله رشيد الدين) Fazlullah Residüddin ile müverrih (مصلح الدين لاری) Muslihüddin Lâri tara-

ından Türk oldukları tasrih edilen [7] ve şimdiye kadar yanlış olarak Âli Sâman veya Beni Sâman denilen Şaman oğullarının [8] Buharadaki saraylarında Türk şairleri tarafından Farsî manzumeler tertip edildiği gibi [9] yine bir Türk hanedanı olan Sövük Tekin oğullarının Gaznedeki saraylarında da Tuslu Firdevsî, İran milliyetini yaratan Şehnamesini nazmediyordu. Bu moda, İbni Sinanın yaşadığı asırda, Müslüman Şarkta Pers dilini müşterek edebiyat lisanı haline getirmişti. İbni Sinanın da bu modaya uyarak Pers diliyle bir iki risale yazmış olması pek tabii görülebilir. Fakat, modaya uymak temayülünün mevlüdü olmaktan başka bir mahiyetleri olmayan bu bir kaç küçük risaleye bakarak İbni Sinanın milliyetini tayine kalkışmak gülünç bir hareket olur. Eğer her Farsî yazı yazan Pers sayılacak olursa, Selçukî ve Osmanlı Türkleri arasında Pers diliyle değil bir iki risale muazzam eserler kaleme almış olan zatların hepsini, başta Mevlâna Celâleddin Rumî, Selçuk sultanı Alâeddin Keykubat, Yavuz Sultan Selim, kardeşi Korkut olmak üzere bütün Selçukî ve Osmanlı âlim ve şairlerini de Pers addetmek icap eder. Demek ki farsça bir iki risale yazmış olması da İbni Sinanın milliyetini tayin için bir esas olamaz.

Mecmeul Fusaha (مجمع الفصحا) müellifi, tercümei halinden bahsederken İbni Sinanın farsça nadiren yazı yazmış olduğunu kaydetmesi de dikkate şayandır. Eğer İbni Sina ırkan Pers olsaydı bilhassa İrana geldikten sonra duygularını ana diliyle daha çok ifade etmekten kendisini alamıyacaktı.

[7] Şaman oğullarının aslen Türk olduklarını teyiden مصلح لدين لاری şu satırları yazıyor:

«در جامع» رشیدی مذکور شد که ایشان دو اصل ترکند، از نسل اوغوز و ج. ایشارا سامان یوغی
«... میبگفته اند، یعنی اسفراده. دو اوائل ظهور اسلام طفلان اران سلسله پادشاه بود...»
(Muslihüddin Lâri, Tarihi Lâri, Bayazıt kütüphanesi).

[8] Şaman oğullarının cediti olan Şaman Yavgi'nin Belhdeki meşhur Nev-bihar mabedinin baş rahibi olduğu bütün Şark tarihlerinde tasrih edilmektedir. Balkh şehrinin Yue-çi Hanlarından Kanişka devrinden itibaren Budizmin Mahayana yani Büyük Minhacı hakikat mezhebinin merkezlerinden biri olduğuna göre Nev-biharın bir Budist Pagod'u olduğunda şüphe yoktur. İslâmî eserlerde Budizme Sâmana mensup manasına Sümeniye denildiğini biliyoruz. Buna göre Sâman Budist rahibi demek olacaktır. Eski Türklerde din ulusu manasında şaman kullanıldığına nazaran Sâmanın da şaman muharrefi olması pek tabiidir. Yavgi'nin asılzade manasına geldiğine nazaran bu lâfzında türkçe prens demek olan Yabgu ve Yavgudan başka birşey olmadığı şüphesizdir. Buna göre Sâman Yavgi'nin baş Şaman demek olacağı muhakkaktır.

[9] Tezkere-i devletşahi. (تذکره دولتشاهی).

Şark hakiminin ırkını tesbit edebilmek için en doğru yol, babasının, anasının ve kendisinin doğup büyüdükleri sahanın yani Belh ve Buhara havalisinin prehistorik devirlerden itibaren tarihini takip ve buraları işgal eden kavimlerin milliyetlerini tesbit eylemek metodu olacağına şüphe yoktur. Şu halde Maveraünnehir ile Bakteryanın mazisine seri bir nazar atfedelim:

Bir Amerika müessesesi namına arkeolog Raphael Pumpelly tarafından otuz küsur sene evvel Türkistanın Aşkabâd civarında Ano mevkiinde yapılmış olan hafriyatın tarih bilgimizi esasından sarsan neticeler vermiş olduğu malûmdur. Bu hafriyatta ele geçen eserler, en aşağı Milâttan sekiz dokuz bin sene evvelinden itibaren bu havalide feyizli bir neolitik ve eneolitik medeniyetin yaşaması olduğunu meydana koymuştur. [10]

Son asırda bir taraftan Sarzec, J. de Morgan ve Woolley gibi büyük arkeologlar idaresindeki heyetlerin Yakın Şarkta [11], diğer taraftan Sir J. Marshal ve Ernest Mackay'ın Şimali Hindistanda [12] ve nihayet S. G. Anderson tarafından Şimali Çinde Kan - Su, Şan - Si ve Ho - nan'de [13] yapılan hafriyat verimlerinin mukayeseleri bilhassa boyalı keramikler arasındaki yakın benzerlik, hattâ ayniyet [14] bütün bu eski neolitik medeniyetlerin Orta Asyaya dayanan ve Ano hafriyatıyla taayyün eden müşterek bir köke mensup bulduklarını meydana koymuştur. Kadim Çin dili ile Sümer lisanı arasında esaslı müşabehetler bulan Rev - Ball'in tetkikleri de bu noktayı teyit etmektedir. Woolley ise Sumer dilinin bir Türk lehçesi olduğunu tasrih etmektedir. [15]

Bütün bu yeni keşifler beşer medeniyetinin ilk inkişaf sahası Altay - Pamir mıntakası yani Türkistan olduğunu kat'i surette meydana koymuştur. Şimdi en eski medeniyetlere kaynak olan ve büyük şark âlimi İbni Sinanın anasının ve babasının yurtlarını içine alan bu havalinin tarihî devir başlarından itibaren hangi ırkla meskûn olduğunu araştıralım :

[10] R. Pumpelly, Exploration in Turkestan, Vashington. 1904

[11] Mémoire de la Délégation en Perse, t. I-XVIII ve Woolley, Les Sumériens, Paris.

[12] Sir J. Marshal, Mohenco-Daro and the Indus civilization, 1931 ve Ernest Mackay, La civilisation de l'Indus.

[13] S.G. Anderson, An early chinese Culture, Bull-geologic. surv. of China, No. 5, 1923.

[14] George Soulié de Morant, Histoire de la Chine, p. 18-19, Paris, 1929.

[15] Rev-Ball, Chines and Sumerian, Oxford. 1913 ve Leonard Woolley. Les Sumériens. p. 15

Eski Yunan müelliflerinin umumî bir ıtlak ile İskitya dedikleri sahalarından Hazar denizinin şark ve cenubundan itibaren Doğuya doğru uzayan kısmı, Mesaget adını verdikleri bir kavimle meskûn gösterdiklerini biliyoruz.

Mesaget'lerin İranda Ahamanîş Devletinin kuruluşundan evvelki asırlardan, daha doğrusu mazinin karanlıklarına gömülen zamanlardanberi bu havaliyi işgal etmiş bulduklarına göre, bu mıntakaların otokton halkı olduklarını kabul etmek zarurîdir. Herodot'tan anlaşıldığına göre [16], Yunanlılarla Romalıların Mesaget adını verdikleri bu kavme, eski İranlılar Saka diyorlardı. Xerxés'in (Kşayarşa'nın) ordusunda bulunmuş olan Sakalar, kıyafetleri ve bilhassa süvarilikteki meharetləri ile İranlılardan temayüz ediyorlardı [17].

Şehnamede umumî bir ıtlak ile Turanlılar denilen gruba giren Sakaların pek kadim zamanlardanberi İranın Şark mıntakasına hâkim oldukları Mazdeizmin Mukaddes kitabı olan Zend'ten de anlaşılmaktadır. Mazdeistlerin bu mukaddes kitabında Turan Hanlarından Ercasp'ın Hazar denizinin etrafındaki ülkelere hâkim olduğu tasrih edilmektedir. [18] Bu havalinin tarihine dair mevcut olan bütün eski vesikaları itina ile tetkik eden M. J. Saint-Martin'in netice olarak şu satırları yazdığını görüyoruz:

Kafkaslardan ve Hazar denizinden Ceyhun ve Seyhun boylarına ve ötelere kadar uzayan geniş ovalar, tarihin karanlıklarına karışan devirlerden itibaren tek bir kavim tarafından meskûn görünmektedir. Bu kavim, aynı dili konuştukları ihtimal dahilinde bulunan fakat herhalde töre ve ahlâk itibariyle müttehit olduklarında şüphe olmıyan birçok boylara ayrılmış bulunuyordu. Bu boylardan hangisi hegemonyayı ihraz ederse bu kavim de o boyun adıyla anılıyordu. [19] Maamafih, umumî bir ıtlak ile Yunanlıların İskit [20], İranlıların da Turanî dedikleri bu kavimden Hazar denizinin şark ve şimalindekilere, Yunanlılar ve Romalılar Mesaget, Ermeniler Mazkot, Hazarın cenubundakilere Parthe, Bakteryan ve Maveraünnehirde oturanlara Dahi veya Daée ve Dayi adını veriyorlardı [21].

[16] Hérodote. VII, 64.

[17] A. F. Miot, Histoire d'Hérodote, t - 2, p. 584.

[18] M. J. Saint - Martin, Histoire des Arsacides, t. 1, p. 16 - 17.

[19] M. J. Saint - Martin, Histoire des Arsacides, t. 1. p. 11 - 12.

[20] E. H. Mins, İskitlerde Türk unsurunun galip olduğu kanaatindedir. Bu müellife göre bu kavme verilen İskit ismi de bir Türk boyuna ait idi.

[21] E. H. Mins. Scythians and Greeks, 1913, Art - Scythians, Encyclopédie Hasting s. X. 1. p, 276, 1920.

Muhtelif adlarla yadolan bu boyların Ano medeniyetini yaranlardan inmiş oldukları şüphesiz olmakla beraber, bunların İranın şimaline ve Kafkaslar Maverasına ne zamanlar yayıldıkları malûm değildir. Herhalde Sakaların ileri doğru atılmış boylarını teşkil eden Parthe'ların, İranın şark ve şimaline yerleşmeleri tarihinin pek eski olduğu muhakkaktır. Son zamanlarda Asur ilinde yapılan hafriyatta, Assarhaddon'a (M. E: 689-680) ait bir kitabede İrandaki Parthe boylarından Partikka, Parttukka adlarıyla bahsedilmiş olduğunu biliyoruz, Assarhaddon bu kitabesinde Partikka Kırallı Uppes ile Parttukka hükümdarı Sanasana'yı mağlûp ettiğini müftehirane kaydetmektedir.

Herodot devrindenberi Parthe'ların İrandaki halk arasında kudretli bir unsur olarak tanılmakta oldukları malûmdur[22]. Sicilyalı Diodore'un Milâttan önceki beşinci asır müverrihi Ctesias [23] dan naklettiği bir parçada: «Parthe'lar, Astiyağ'dan evvel Med Kırallı olan Artibara veya Astibara zamanında Medlerin hakimiyetinden kurtulmak için isyan çıkarmış ve ırkdaşları Sakaları yardımlarına çağırmışlardır» [24] denilmektedir. Parthe'ları ve Sakaları yakından tanıyan Ctesias'ın, onların hem kademlerini hem de akrabalıklarını teyit eden bu şahadeti tarih noktai nazarından pek önemlidir.

Eski Yunan, Roma ve Ermeni müverrihlerinden Parthe'ların Bakteryan ve Maveraünnehir mıntakalarında yani İbni Sinanın baba ve anasının yurtlarında sakin olan boylara Dahi veya Dae denildiğini öğreniyoruz. Strabon'a göre Dae'ler Belh havalisinden Ceyhunun Aral gölüne aktığı yerlere kadar yayılıyorlardı [25]. Romalı müelliflerden Pelin ise Yaksart (Seyhun) nehri maverasında da Dahi adlı bir boy bulunduğunu kaydetmektedir [26]. Petoleme devrinde de Dahi'lerden bir takım boyların Margiana yani Horasan havalisinde oturduklarını bu müelliften öğreniyoruz [27]. Muahhar devirlerde Mazenderanın Hazar denizinin şarkına ve Taberistana

[22] Louis de la Vallée-Poussin, L'Inde aux temps des Mauryas.

[23] Ctesias, tabip ve tarihçi bir (Gnid) lidir. Milâttan önce 416 tarihinde İrana gitmiş, 17 sene kadar doktor olarak Ahamanış hükümdarı Artaxerxès Mnémon'un sarayında kalmıştır. Ctesias bir İran ve Hint tarihi kaleme almıştır. Zamanımıza intikal eden parçaları neşredilmiştir.

[24] Diodore de Sicile, Bibliothèque historique, II. 104 ve Saint Martin, Hist. des Arsacides, t. I, p. 28.

[25] Strabon, Geogr. XI, 511.

[26] Pelin, Histoire naturelle, XI. XIX

[27] Ptolémée, Geogr. VI, II

doğru olan kısmına verilen Dehistan adının Dahi'ler memleketi mukabili olduğunda şüphe yoktur [28]. Herat mülhakatından İslâmî devirde pek ziyade meşhur olan Badghis köylerinden birinin adının da Dehistan olduğunu Yakuti Hameviden öğreniyoruz [29]. Mehmed İbni Ahmet İbni Ebilhac ül - Dehistanî'ül Hirevî bu köy-dendir. Bu kayıt, Yunan membalarının bütün bu havalinin pek erkenden Dahi'ler tarafından işgal edilmiş olduğu yolundaki haberlerini teyit etmektedir.

Romalılar devrinin Lâtin müverrihi Justin [30] ile Yunan müverrihi İsidore [31] den her ikisi de Bakteryanın tamamıyla Dahi'lerle meskûn olduğunu tasrih etmişlerdir.

Çin müelliflerinin, Yue - çilerin Garba göçtükleri devirlerde yani Milâttan önceki birinci asırda Bakteryan ve Toharistan halkına verdikleri Ta - Hiya adının da Dahi ve Dae'den başka birşey olmadığı muhakkaktır.

Tarihin aydınlanmaya başladığı zamanlardanberi bu günkü Horasan ve Mazenderan havalisinden şark ve şimale doğru uzayan sahaların, yani İbni Sinanın ana ve babasının yurtlarının Otokton sekene olduğunu gördüğümüz Sakalar ve onların Dahi ve Parthe adlarını taşıyan boyları, acaba hangi ırka mensup bulunuyorlardı? Bu sorunun cevabını, ben vermeyeceğim. Bu cevabı İran ve Kafkas mıntakalarının Etnik vaziyetleriyle tarihleri hakkında en salâhiyetli otorite olarak tanınan Saint-Martin ile zamanımızda eski Uzak ve yakın Şark tarihlerine dair kıymetli eserler neşreden Renée Grousset'ye bırakacağım: Parthe'larla Sakaların aynı kavme mensup olduklarını Dahi'lerin de Parthe'ların başında bulunan hanedanın mensup bulunduğu soy olduğunu tasrih eden bu müelliflere göre, Sakalar da, Parthe'lar da, Dae'ler de Türktürler [32].

Renée Grousset Parthe'ların Sakalardan bir zümre, Sakaların da ırkan Türk olduklarını tasrih ederek sözünü şu cümle ile bitiriyor: Tevarüs ettikleri Satraplığı ve yüksek memuriyetleri ellerinde tutan Parthe zadedânı, Turanî olarak kaldılar.

[28] Dehistan ismi. Mazenderanın Harezmi ve Curcan civarında kâin bir şehrine ıtlak edilmektedir.

[29] Yakuti Hamevî, Mucem - ül - büldan, C. 4, S. 114 ve Barbier de Meynard, Dict. Géogr. Hist. de la Pers, p. 246:

[30] Justin, Histor. Philippic. II, I, III.

[31] İsidore de Séville. Origin; IX, II.

[32] Saint - Martin, Hist. des Arsacides, t. I. p. 1 - 58 ve René Grousset, Hist. de l'Asie, t. I. p. 72.

Kırallığın en yüksek hanedanını teşkil eden Surena ailesi ki, babadan evlâda intikal etmek üzere vezarâtı ellerinde tutuyorlardı - aslen Sistan (Sakıstan) dan gelmişlerdi, şüphesiz asılları Saka yani Türk idi.» [33]

Alfred Marry, Parthe'ların, Türklükleri şüphe götürmıyen Komanlarla aynı ırktan olduklarını tasrih ederken çivi yazılı tabletlerde Parthe'larla meskûn olan sahaya Partva yani Part-Ova denildiğini haber vermektedir. Türklerin buraları işgallerinin nekadarkı eski olduğunu gösteren bu vesikadaki Partova adıyla orta zamanlarda Komanlara verilen isim arasındaki mukarenet te Alfred Marry'yi teyit etmektedir.

Saint-Martin, eski Yunan müverrihlerinden naklen Parthe lâfzının İskitçe olduğunu ve bu lisanda (dışarı atılmış) manasına geldiğini kaydetmektedir [34].

Garplı âlimlerin İskitçe olduğunu ve bu dilde dışarı atılmış manasını ifade ettiğini kaydettikleri halde etimolojisini tayin edemedikleri bu lâfzın türkçe olduğunu ve dilimizde aynı manada kullanıldığını biz biliyoruz. Karnı dışarı fırlamış olmak itibariyle küpe Part denildiğini Divani lûgatüt-türkten öğrendiğimiz gibi [35] bedene nisbetle dışarı atılmış, dışarı fırlamış olan karına da Part itlak edildiğini biliyoruz [36]. Şarkî Anadolu da bu mana düşünülerek şişko insanların karınlarına Part denildiği herkesçe malûmdur.

Part lâfzı gibi Sak veya Saka ismi de türkçe bir kelimedir. Çağatay lûgatinde Sak lâfzının yan manasına geldiği tasrih edilmektedir [37]. Sakların oturdukları yerler, ana Türk eline nisbetle

[33] Leur noblesse, qui jouissait de l'hérédité des charges et des satrapies, resta en grand partie touranienne. La plus grande famille du royaume, celle des Suréna, qui détenait une sorte de vizirat héréditaire, venait du Séistan, et était sans dout d'origine sace, c'est-a-dire turque. Les Parthes, d'ailleurs, ne rompirent jamais avec les hordes congénères de la steppe turcomane. Chaque fois que leur domination fut menacée en Iran, ils n'hésitèrent pas à faire appel à ces redoutables voisins. Le peuple parthe subit ainsi à plusieurs reprises une nouvelle infusion de sang turc. Au premier siècle de notre ère, la branche régnante de la dynastie arsacide fut remplacée par un rameau qui s'était enté sur la tronc turc. [R. Grousset, hist. de l'Asie, t. 1. p. 72.]

[34] Justin, Histor. Philippic. XLI, l. ve Saint-Martin, Histoire des Arsacides, t. I. p. 28.

[35] Mehmet Kaşgari, Divanı lûgatüttürk c. 1, s. 286.

[36] Bedros Kerestedjian, Dictionnaire étymologique de la langue turque, p. 117.

[37] Süleyman, Lûgati Çağatay. s. 180.

yan taraf olduğu düşünülürse bunlara bu ismin ne münasebetle verilmiş olduğu anlaşılır.

Vaktiyle bu namı taşıyan Türklerden, tarihin karanlık devirlerinde Sibiryâ içlerine ve şimali şarkiye doğru hicret etmek mecburiyetinde kalmış olan ve bugün Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılmakta bulunan boyların kendi aralarında kendilerini hâlâ Saka ismiyle anmakta olmaları da, Sain - Martin ve René Grousset'in kanaatlerini yani eski sakaların Türk olduklarını teyit etmektedir.

Partların başlarındaki soyun adı olan ve Yunan müellifleri tarafından Dahi, Daée ve Dayi suretlerinde zaptedilen lâfza gelince bunun da kudat ve Sinyor manasına gelen türkçe bir kelime olduğu ve bu lâfzın aynı manada olarak Çinlilere Thai, Japonlara Dai, Araplara da (داعى) Dâi şekillerinde geçmiş bulunduğu Türk etimoloji diksiyonerinde tasrih edilmiştir [38].

Görülüyor ki, İranda daha Ahamanîş sülâlesi kurulmadan evvelki devirlerde İbni Sinanın babasının memleketi olan Belh ile anasının vatanı olan Buhara, birer Türk ili idiler. Esasen kuruluşları günündenberi Türk şehri olan bu iki beldenin adları da türkçedir. Biliyoruz ki türkçede balıg şehir demektir [39]. Orta Asyada Tanrı dağlarının (Tiyen-Şan) şimal versanındaki Urumçu şehrine vaktiyle Beşbalıg denildiği gibi Çinin eski payitahtı olan Pekine de Mogollar devrinde Türkler Han-balıg adını veriyorlardı. Belkh ismi, türkçe balıg'ın sonraları İranileştirilmiş şeklinden başka birşey değildir.

Eski Ermeni müverrihi (Moïse de Khoren) Horenli Moiz'in Belh şehrinin Part Hanlarının anayurdu olduğu yolundaki tasrihi [40], bu şehrin adının vaktiyle Hanbalıg olduğunu ve sonraları han bırakılarak balıg kullanıldığını göstermektedir.

Bu müverrihe göre Part devletinin müessisi olan Ersaç, Selekülere karşı kıyam ettiği zaman, ihtilâl bayrağını ilk defa Belhte açmıştı.

Buharaya gelince, bu beldeye verilen Buhara adı muahhar bir isimdir. Bu şehrin eski adı Numickent'tir. Eski zamanlarda Çinli-

[38] Bedros Kerestedjian, Dictionnaire étymologique de la langue turque. t. 1. p. 191-192.

[39] Bedros Kerestedjian, t. 1. p. 94.

[40] Moïse de Khoren, Hist. Arm. III. LXXI.

lerin Buharaya verdikleri Nu-mi adının da Numickent muharrefi olduğunda şüphe yoktur.

Buharanın kadim ve muahhar her iki adı da türkçedir. Divanı lûgatüt-türkte Num'un millet ve şeriat manasına geldiği tasrih edilmektedir [41]. Kitabülbedi vettarihte ise Num'un, eski Türklerin din kitabı olduğuna dair bir kayıt vardır [42]. Herhalde Num lâfziyle Budist Türklerin dini kastedildiği şüphesizdir. Kend lâfzı ise şehir demek olduğuna göre Numickend Num şehri manasını ifade eder. Bu bize, Buharada budizmin hâkim olduğunu anlatmaktadır. Şehre bilâhare verilen Buhara adının ise, ileride bahsedeceğimiz Yueçiler hükümdarı Kanişka devrinde verilmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Anlaşıyor ki, Budizmin büyük Minhacı hakikat (Mahayana) mezhebini iltizam eden Kanişka Numickente bu mezhebe ait bir Vihara yani mabet yaptırmış, şehir de bilâhare bu münasebetle Buhara adını almıştır. Filhakika cihanküşadan Budist munganların ilim mecmaine Bikhar dediklerini, Budist Uygurların da mabetlerine (Bikhar) Bihar adını verdiklerini öğreniyoruz [43].

Kuruluşları gündenbergi Türklerle meskûn olduklarını gördüğümüz Buhara ve Belh mıntakaları muahhar zamanlarda; Türk kesafeti artmak üzere, yine Türk yurdu olmakta devam edip gelmişlerdir.

Çin vakayinamelerinden öğrendiğimize göre [44] milâttan önceki ikinci asır ortalarında Hiong-nular tarafından Kan-Su havalisinden garbe doğru sürülen Yüe-Çi yani Aysoy Türkleri,

[41] Mahmut Kâşgari, Divanı Lûgatüt-türk.

[42] Makdisi, Kitabülbedi' vettarih (كتاب البدي والتاريخ).

[43] Alâüddini Cüveynî Cihanküşa da Buhara hakkında şu satırları yazıyor: «وازدقم باز در هر قرن جمع نحاریر علماء هر دین آن روزگار بوده است. واشتقاق بخارا از بخاراست که بلغت مغان جمع علم باشد. واین لفظ بلغت بت پرستان ایفور وختای نزدیکست که مابد ایشان که = Eskiden her çağda, o çağda ki her dinin derin âlimlerinin toplandığı yerd. Buhara kelimesi Muğların dilinde ilmin toplandığı mahal demek olan Bihar kelimesinden müştaktır. Bu söz, Uygur ve Hatay putperestlerinin diline de yakındır Onlar da putların durduğu mahal olan mabetlerine Bihar derler. Şehir kurulduğu vakit adı بمعجت imiş.

(Matbu nüshada yanlış olarak بمعجت yazılan bu ismin aslı بمعجت = توبعجت olacağı şüphesizdir.) Alâüddini Cüveynî, Tarihi Cihanküşa. c 1, s. 75-76.

Cihanküşanın şu ifadesine göre, Sanskritçe manastır manasına gelen Vihar lâfzı, Uygurların yine bu manada kullandıkları Bikhar'ın aynıdır.

[44] E. Chavannes, traduc de Sse-ma-Ts'ien, t. I, introduction ve De Mailla, Hist. générale de la Chine, t. III.

Seyhunu geçerek Maverâünnehir ve Bakteryanı istilâ etmiş, buralardaki ırkdaşlarıyla yani Saka Türkleriyle karışıp kaynaşmışlardır.

Kharoşthi yazı vesikalarından Yüeçi prenslerin Yavoga unvanını taşıdıklarını öğreniyoruz [45]. Yavoga'nın Türk prenslerine mahsus olan Yabgu ve Yavgu muharrefi olduğunda şüphe yoktur.

Aysoylardan Turişkalar yani Türk Hanlar [46] denilen hükümdarların en şöhretlisi olan Kanişka'nın Budizmin en büyük hâmisi rolünü oynaması, Hint felsefe ve kültürünün Belh ve Buhara havalisinde yayılmasını temin etmiş, Budizmin Mahyayana mezhebine ait olarak Buharada ve Belh'de iki büyük mabet kurulmuştur;

İslâm devrinde yazılmış kitaplarda yanlış olarak Mazdeizme ait bir ateşgede gibi tanıtılan Belh'teki meşhur Nevbihar Pagodi bu devrin eseridir. Budizmin Mahyana mezhebinin en büyük merkezlerinden biri olan Nevbihar Pagodi asırlarca Türk dünyasında Budizmi canlandıran bir kaynak olmuştur. [47]

Bu zamanlardan sonra da bu havalinin mütemadiyen Şarktan gelen yeni Türk akınlariyle dolmuş olduğunu görüyoruz. Milâdi 385 tarihlerine doğru Çinlilerin Hey-ta ve Arapların Heyatıla dedikleri bir hanedan idaresinde Seyhun Maverasından inen Türkler, Aysoylara halef olmuşlardır. Garp membalarında Heftalitler, Akhunlar denilen bu Türkler, altıncı asrı milâdi ortalarına kadar buralara hâkim olmuş, bu tarihlere doğru hakimiyeti Gök-Türklerle bırakmışlardır.

[45] De la Vallée - Poussin, L'Inde aux temps des Mauryas, p. 307 Paris, 1930.

[46] Bacataranjini'nin, Yüe - çî'lerin Kuşan hanedanına verdiği Turişka adı Türk hanı manasını ifade etmektedir. Filhakıka Kharoşthi yazısıyla Kanişka suretinde yazılan Yüe - çî hükümdarının adı yunanca vesikalarda Kanerki ve Pürüşka'nın ise Püerki şeklinde zaptedilmiş olmalarına göre Türüşka'nın da Tuerki yani Türki olacağı tabiidir. Sanskrit membalarda Tukyü hanlarının Türüşka unvanıyla anılmış olmaları da bu unvanla yadedilmiş olan Yüe - çî'lerin Türk-lükleri keyfiyetinin Hintlilerce malûm olduğunu göstermektedir,

[47] Yüe - çî hükümdarlarından Kanişka, budizmi kabul ettikten sonra idaresi altındaki ülkenin her tarafında bir takım Pagod ve Stupa'lar yani Budizm mabet ve manastırları kurdurmuştu. Bu meyanda Belh'de de bir Vihara yani mabet yaptırmıştır. Vihara ismi sonraları Bihar şeklini almış, mabedin tamirinden sonra da buraya Nev-Vihar = Nevbihar denilmiştir. Şaman oğullarının cediti olan Yavgi Şaman bu mabedin baş rahibi olduğu gibi, Abbasi halifelerinden Harunu Reşidin vezaretinde bulunan ve sonra bu hükümdar tarafından imha edilen Parmak oğullarının yani Bermeki'lerin cedleri de Nevbiharın rahipliğinde bulunmuşlardı.

Bu zamandan itibaren bir soy veya boy adı değil, büyük Türk ismi altında yaşamağa başlayan Maverâünnehir, Horasan ve Bakteryan, Müslümanlığın buraları istilâsına, ondan sonra da zamanımıza kadar Türklüklerini muhafaza etmişlerdir. Fakat bazı müellifler, Sasaniler devrinde bu mıntakaların İran hakimiyeti altına girdiği ve İranlılaşmış olduğu ve binaenaleyh bu mıntakalarda yetişmiş olan âlimlerin Türk sayılamıyacağı yolunda iddialar serdettiklerinden, bu cihetin biraz tavrı icap etmektedir.

Evvelâ şunu hatırlatmak lâzımdır ki tarihin cereyanı, Sasanilerin Maverâünnehir ve Bakteryana hakimiyetleri iddiasının tamamıyla aksine vuku bulmuştur. Bilâkis gerek Yüe - çiler zamanında ve gerek Akhunlar ve Tukeyular devirlerinde Türklerle meskûn olan bu mıntakalar, idare itibarıyla de daima Türklerin hakimiyetleri altında bulunmuştur. İddianın aksine olarak bir aralık Sasaniler bu mıntakalara değil, Akhunlar Sasaniler ülkesinin Şark havalisine hâkim olmuşlardır.

Akhunlar Hakani Aksungur (Ahşunvar) Milâdi 484 tarihinde Sasanî Kısrası Firuzu bütün ordusuyla imha ve Şarkî İrani istilâ etmiştir. Bu zamandan sonra da Sasaniler Şehinşahi Kubadın Türk Hakanına ilticaya mecbur kaldığını ve tahtını ancak Türklerin yardımıyla tekrar kazandığını (498) biliyoruz. [48]

Kubadın torunu Hormuzd zamanında Maverâünnehirin Türk Hanı olan Savenin [49] büyük bir ordu ile 588-589 tarihlerinde İrani tehdit ettiğini haber veren Arap ve Fars membaları, bütün bu havalinin Türk idaresi altında bulunduğunu bir daha tasrih etmişlerdir. [50]

[48] Th. Noeldeke, Etudes historiques sur la Perse ancienne, p. 163 - 167. Paris, 1897.

[49] Maverâünnehir hanı olan bu Türk prensinin adı, arap ve Fars dilleriyle yazılmış kitaplarda muhtelif şekillerde kaydedilmiştir. تاريخ كزنده ve دونه المفا ile تاريخ الامم والملوك de Save, تاريخ الكامل ile تاريخ الامم والملوك de Şabe şekillerinde yazılmıştır. اخبار الطوال de ise isim zikredilmiyerek Türk Şehinşahi unvanıyla iktifa edilmiştir. Bu lâfzın Abel Remusat'nın tahmini gibi Çinin Han sülâlesi vakayinamelerinde Maverâünnehre hâkim olan hanedanın unvanı olarak görülen Şao - Vu ile münasebettar olması ihtimali bulunmakla beraber Türklerin en yüksek prenslik payesi olan Şad muharrefi olması ihtimali de vardır.

[50] Bu vak'adan bahseden Arap ve Fars diliyle yazılmış tarihlerdeki parçaları aynen naklediyoruz:

« واما من ناحية الشرق فان شاهنشاهالترك اقبل حتى صارالى هراة و طرد عمال هرمزد... »

« [دينورى، اخبار الطوال . ص ٧٩ . مصر طبع] »

Arap ve Fürs membalarından başka, bu asırda Şarki Roma İmparatorlarından Justin ve Maurice taraflarından Türk Hanlarına gönderilmiş olan sefaret heyetlerinin raporlarına istinat eden müverrih Menander ve Theophylacte Simocatta'nın sayfalarında da bütün bu havalinin Türklerle meskûn olduğu tasrih edilmektedir. [51]

Arapça ve farsça yazılı kitaplarda bahsedilen Maveraünnehir Türk Hanının [52] karargâhı Buhara civarındaki Baykent şehri olduğu ve yerine oğlu Yeltekin'in geçtiği de ayrıca haber verilmektedir. [53]

Ermeni müverrihi Sebeos da Hürmüzün halefi Husrev Pervize karşı isyan eden Behramın maceralarından bahsederken, onun Maveraünnehir Türk hanından imdat aldığı kaydetmek suretiyle bu havalinin Türklerle meskûn ve Türkler idaresinde olduğunu tasrih etmiştir. Aynı müverrih 591 tarihinde Zap nehri kenarında Husrev Pervizle Behram arasında vukubulan muharebe neticesinden bahsederken, mağlûp olan Behramın Türk Hanının hâkimiyeti altında bulunan Belhe kaçtığını haber vermektedir. [54] Bütün bu vesikalar, Sasanilerin en kudretli zamanlarında bile Belh ve Buhara havalisinin türklerle meskûn ve Türk hâkimiyeti altında bulunduğunu, kat'i bir hakikat olarak tesbit etmektedir.

« وخرج عليه شابه، ملك الترك في ثلثة الف مقاتل في سنة ست عشرة من ملكه فوصل هرات وبادغيس وارسل الى هرمز والفرس بأمرهم باصلاح الطرق ليجوز الى بلاد الروم... [ابن الاثير، تاريخ الكامل، ح. ١٠ ص. ١٩٠. مصر طبعي] »
 « خاقان شابه، قصد خراسان كرد ونامه نبشت سوى هرمزكه من عزم روم دارم وراه من برولايت تو باشد، بايد كه يولها عمارت كني وبرك بسازی... [ابن بلخي، فارسنامه، ص. ٩٨. كبرىج طبعي] »

[51] Menander, Fragm. Hist. t. IV. Gerc P. 228 ve Théophylacte, Livre. VII, 7-9.

[52] Dineveri, Ahbarüttval, s. 81. Mısır tabı. Ermeni müverrihi Sebeos Arap ve Fars membalarının Türk Hanı unvaniyle yadettikleri Maveraünnehir hanını; eski an'aneeye tevfiikan; Mazkutlar yani Mesagetler hükümdarı diye yadettmektedir. (Patkanian, Jour. As. - Fer - Mars, 1866, p. 187) Bu da eski Grec ve Ermeni müverrihlerinin Mazkut ve Mesaget ile Hazar denizinin şarkındaki Türkleri kasdetmiş olduklarını bir daha teyit etmektedir.

[53] Save'nin yani Şabe'nin oğlunun adı Arap ve Fars diliyle yazılı kitapların ekserisinde (برموده) şeklinde mukayyettir. Halbuki Dineveri bu prensin adının Yeltekin olduğunu tasrih etmektedir. Biz de, muharref olduğu şüphesiz görünen Bermude yerine tercihan Yeltekin adını kabul ediyoruz.

[54] Patkanian, Journ. Asiatique, Fevr - Mars, 1866, p. 163 - 164.

Bizans müverrihlerinin Zap muharebesinden bahsederken kaydettikleri bir vak'a da bu havali halkının Türklüğünü teyit etmesi itibariyle şayanı zikirdir. E. Chavannes [55] bu vak'ayı Bizans müverrihlerinden naklen şöyle anlatıyor:

Husrev Perviz Bizans kuvvetleriyle Zap kenarında Behrama galebe edince ele geçen İranlı esirleri fillere çığnetmek suretiyle kâmilten itlâf etti. Fakat maveraünnehir prensi tarafından Behrama yardım için gönderilmiş olan Türklerden esir düşenleri öldürmüyerek İmparator Maurice'e gönderdi. Çünkü bu Türklerden bazılarının alınlarında haç işareti bulunduğunu görmüştü. Kendisine yardım eden İmparatorun dinine hürmeten, alınlarında haç işareti bulunan bu Türkleri İmparatora göndermeyi münasip görmüştü. Bunlar İstanbul'a geldikleri zaman, alınlarındaki işaretin ne olduğu kendilerinden soruldu. Onlar da, memleketlerinde sarı bir hastalık hüküm sürdüğü bir zamanda oralara gelmiş olan bazı adamların, çocukların bu hastalığa tutulmamaları için alınlarına bu işaretin yapılmasını tavsiye ettiklerini ve analarının da bu tavsiyeye tevfikân bu resimleri yapmış olduklarını söylediler.

Maveraünnehir ve Bakteryan halkının Türk olduklarını gösteren bu vesikaya Çin'in Tang sülâlesi devrinde Budizmin mukaddes topraklarında Çin akidesini canlandırarak hatıralar bulmak üzere 629-645 tarihleri arasında Türk ülkesini şimalden cenuba katetmiş olan Çinli seyyah Hiuen-Tsang'ın müşahedelerini ihtiva eden hatıratı da inzımam etmektedir. [56]

Çin ve İslâm membalarından bu zamanlardan sonra da Maveraünnehir ve Bakteryanda Türk kesafetinin gittikçe artmakta devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Devri İslâmide Arap orduları Ceyhun kıyılarına eriştikleri zaman, Horasandan itibaren Şarka doğru yeni bir âlemle, Türk dünyasıyla karşılaşmışlardı. Belh, Badgıs, Herat havalisi Akhunlardan Karn adlı bir prensin idaresinde bulunuyor, bu prens, Toharistan Yabgosunu metbu tanıyordu. [57]

Buhara havalisi ise henüz küçük olan çocuğuna niyabet eden, Tukyular Hanının kızı Türk melikesi tarafından idare ediliyordu [58]. Arap Emiri meşhur Kuteybenin Türkistan içlerine doğru büyük

[55] E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue occidentaux, St-Petersbourg, 1905.

[56] Julien, Vie de Hiuen - Thsang. trad. 42.

[57] İbnülelir, Tarihülkâmil c. 3. s. 52 ve 180. كتاب البلدان و بطرفی s. 287.

[58] E. Chavannes. Documents sur Les Tou-Kiue occidentaux,

istilâ hareketine başladığı zaman Buhara Hanlığında gördüğümüz Tuşgat, bu hatunun vasi olduğu prensti. [59] Bu zamanlarda Maveraünnehir ve Bakteryanın diğer küçük, büyük prenslerinin de Tuşgat, Tarhun, Gorak, Tekin, Tüdün, Kudat, Yabgu. gibi türkçe isim ve unvanlar taşıdıklarını görüyoruz.

İbni Sinanın anasının köyünün adı olan Afşene lâfzının da halis bir Türk kelimesi olduğunu hatırlatmaktan vazgeçmiyeceğim. Afşene lâfzının pek eski zamanlardanberi Uruşene Türk prenslerinin unvanı olduğunu İbni Hurdadbih, Ebu Reyhanı Birunî gibi salâhiyettar âlimlerden öğreniyoruz [60]. Abbasî Halifelerinden Mutesim devrinde Ankara civarında Bizans ordularını tarumar eden Türk kumandanının da Afşin adını taşıdığını biliyoruz. Bu lâfzın bir Türk kabilesi adı olduğu da malûmdur. Anlaşıyor ki Afşene köyüne, bu kabileden bir boy yerleşmiş, ona ismini vermiştir.

İbni Sinanın yaşadığı zamanlarda da bütün bu havali halkının Türk olduklarını gösteren çok kıymetli bir vesikamız daha vardır. İrana Türk siması veren büyük Selçuk istilâsından evvelki devirlere ait olan bu kıymetli vesika islâm rasyonalizm mektebinin yani mutezile fırkasının şöhretli imamlarından ve Arap edebiyatının parlak simalarından (ابو عثمان عمر بن محبوب الجاحظ) ın (رسالة في مناقب الترك) adlı eserinin mukaddimesini teşkil etmektedir.

Bu mukaddimede Abbasî halifelerinden Mütevekkil Alâllah zamanında (847-861) hilâfet ordusunu teşkil eden askerlerin ırklarından bahsedilen bir mecliste Veziri âzam (Fetih bin Hakan) tarafından vukubulan beyanat aynen dercedilmiştir. Vezir Fetih bin Hakannın aynen tercüme ve naklettiğimiz beyanatının iyice anlaşılabilmesi için; islâm coğrafyacılarının tasrih ettiği veçhile,

[59] محمد بن جعفر كويد چون بيرون (تدن) بخارخدة بمرد .. ازوى پسرى شير خواه ماند، نام او توغشاد. اين خاتون كه مادر اين پسربود بملك بنشست و پانزده سال ملك داشت و بروزكار وى عرب بخارا آمدن كرفتند.. [Nerşahi (نرشخی), Tarihi Buhara, Paris tabi].

Blâzuri de Halife Muaviye zamanındaki harekâtı kaydederken Hatundan şu suretle bahsetmektedir :

فاستعمل معاوية عبدالله بن زياد على خراسان و هوا بن 20 سنة. فقطع النهر في اربعة وعشرين فاتى بيكند (Baykend) وكانت خاتون بمدينة بخارا فارسلت الى الترك تستمد هم.. [بلادرى. فتوح البلدان. ص. 410. Brit]

[60] ابن خردادبه، كتاب المسالك و الممالك. ص. 40 - 41، ابو ريحان بيرونى، الآثار الباقية. 191-193 Leid. ص.

o zamanlarda (Horasan) isminin İranın bugünkü Horasan vilâyetiyle beraber Maverâünnehir, Bakteryan ve Tuharistan mıntakalarına da şamil olduğunu, Türk adının da bugünkü Türkmen lâfzı gibi göçebe Türklere ıtlak edildiğini gözönünde tutmak icap eder.

Vezir Fetih bin Hakanın Türklerle Horasanlıların aynı ırktan olduklarına şahadet eden beyanatı şudur: «benim kanaatime göre Türklerle Horasanlılar kardeşlidir. Yurtları birdir. Şarkın bu kıta üzerindeki hüküm ve tesiri aynıdır, başka, başka değildir, yakındır, mütefavit değildir, bunlar arasındaki asalet ve soy sopluk birbirine müteşabihtir. Ve bunları ihata eden memleket sınırları yekdiğerinin aynı değilse bile birbirine benzer. Bunlar yekdiğerlerinden bazı hasiyetlerle ayrılırsalar da cümlesi Horasanlıdır. Türk ile Horasanlı arasındaki ayrılığa gelince, büyük farklar şöyle dursun, bunlar arasında Arap ile Acem, Rum ile (Fin), Zenci ile Habeş arasındaki fark bile yoktur. Bilâkis Türk ile Horasanlı arasındaki fark, Mekkeli ile Medinelî, çadırda oturanlarla şehirli, dağlı ile ovalı arasındaki fark gibidir. Daha doğrusu Tay kabilesinden olan dağlı ile bu kabilden olan ovalı arasındaki başkalık gibidir.»

«Daha açıkça söylemek lâzımgelirse, Türklerle Horasanlılar arasındaki fark, ovalara inenlerle sarp dağlarda konanlar, yüksek yerlerde oturanlarla iniş yerlerde birleşenler arasındaki fark gibidir. Türklerle Horasanlılar arasında bir lûgat ayrılığı ve sima farkı varsa bu kadarcık fark Arap kabilelerinden yukarı tarafın Temimleri ile yukarı cihetin Kaysları, Acüz ve Hevazen ile Hicaz fasihlerinin lûgatlerinde de vardır. Bunların lûgatleriyle Himyer ve Yemen sakinlerinin lûgatleri arasındaki fark daha fazladır. Suret, şemail ve ahlâk cihetinden de aynıyle böyledir. Bununla beraber bunların hepsi halis Araptırlar. Türklerle Horasanlılar arasında Allahın bunlara bahsettiği haslatlar, her yer halkı için tahsis ettiği şekil ve suret, ahlâk, lûgat itibariyle olan fark, Kaktan oğullarıyla Adnan oğulları (yani Yemen Araplarıyla Hicaz Arapları) arasındaki fark bile değildir» [61].

Vesikanın, Istepte yaşayan göçebe Türklerle maverâünnehir ve Horasan şehirlerinde yaşayan halk arasındaki farkın ancak göçebelik, hazarilik farkı olduğunu, lisanlarındaki lehçe farkının ise Yemen arapçasıyla Hicaz arapçası, muhtelif yerlerde oturan aynı Arap kabilesinin lehçeleri arasındaki farktan daha az bulunduğunu

[61] أبو عثمان عمر بن محبوب الجاحظ. رسالة في مناقب الترك. [61]

tesbit etmekte olmasına nazaran, Maveraünnehir ve Horasan halkının İbni Sina zamanında İranlı ve dillerinin İran dili olduğu yolundaki iddianın bilmem bir kıymeti kalır mı?

Kendisinin ana ve babasının doğup büyüdükları mıntakaların tarihin tanındığı zamanlardanberi Türklerle meskûn olduğunu gördüğümüz büyük âlimin taşıdığı ata adının da Türk ismi olması, her türlü tereddütleri bertaraf ettireceği şüphesizdir.

Talebelerinden Cuzicaninin kendisinden naklen kaydettiği künyeye göre [62] filozofumuzun dedesinin dedesi Sina adındadır. Künyesinde İslâmdan evvele ait milli damgayı taşıyan isim de bu lâfızdır. İslâm kültürü tesiriyle bu lâfız ötedenberi dilimizde Sinâ şeklinde İrani bir ahenkle telâffuz edilmektedir. Bu sebepten bu adın Persçe bir kelime olduğu zannolunmaktadır. Halbuki Sina'yı bu yolda telâffuz etmenin yanlış olduğunu kamus, tasrih ediyor. Kamusta şu kaydı okuyoruz: "Sina, sinin kesri ve elifin kasrı ile hükemayı islâmiyeden Şeyhulfelâsife Ebu Aliyyül Hüseyin İbni Abdullahın ceddidir.,"[63] Bu ibaredeki elifin kasrı kaydı kelimenin doğru telâffuzunun Sina olduğunu ve böyle okumak icap ettiğini göstermektedir. Kamusta bizim ötedenberi İranvarî telâffuz ettiğimiz Sinâ hakkında: "Sinâ met ile bir haceri maruftur., denilmektedir. Kamusun açık izahı filozofumuzun büyük dedesinin ve binnetice ailesinin ismi Sinâ değil, Sina olduğunu göstermektedir. Bu tarzı telâffuza göre, Sinanın Türkçe bir kelime olduğunda şüphe yoktur. Türk dilinde bazı harf ilâvesiyle fiillerden isim yapıldığı çok vakidir: Selçuk prenslerinden Tutuş'un, Osmanlı prenslerinden Korkut'un İlhâni prenslerinden Kazan'ın isimlerinin tutuşmak, korkutmak, kazanmak masterlarının emrihazırları olduğu malûmdur. Tıpkı bunlar gibi Sina da, tecrübe etmek manasında olan Sina-maktan gelen bir isimdir [64].

Gerçi (رمان قاطع) Burhanı Katıda delik delici manasına olarak bir Sinâ lâfzı görüyoruz. Fakat aynı müellifin bu lâfzın binâ vezninde telâffuz edilmesi icap ettiğini ihtar etmesine nazaran, bunun Kamusun tasrihine göre filozofumuzun büyük dedesinin adıyla münasebettar olmaması icap etmektedir. Esasen Persçe lûgatlerin

[62] İbni Sina'nın nesebini bir Türk müverrihi olan Zehebi şöyle kaydediyor: Hüseyin İbni Abdullah, İbni Hasan, İbni Ali İbni Sina'

[63] Asım Efendi: Kamus.

[64] Divanı Lûgatit-türkte (C. 3, S. 204) sınamak lâfzının manasından bahsederken: El anı sınağ (ای انه قد جرته فی شیء) diyor.

tetikî, bu manaya olan Sînâ lâfzının Pers diline sonradan girmiş münferit ve yabancı bir lâfız olduğu neticesini vermektedir. Ne şerefname (شرفنامه) de, ne Mecmaülfürs (مجمع الفرس) te ne de Ferhengi Şuuri (فرهنگ شعوری) de bu manada bir Sînâ lûgati göremüyoruz. Bütün tetkikler gösteriyor ki Pers dilinde (ن، ی، س) den mürekkep bir cezir yoktur. Böyle bir cezir evvelden varken sonradan ihmal suretiyle kaybolmuş olduğuna delâlet edecek müştakkat ta mevcut değildir. Halbuki türkçede hem Sîn, hem Sîn cezirleri; hem de bunların müştakkatları mevcuttur. Sîn, tecrübe, hakikat, şekil ve heykel manalarını ifade ettiği gibi Sîn de saklanım ve mezar manasına gelmektedir. [65] Maamafih, filozofumuzun büyük dedesinin de adı olan Sîna, evvelce söylediğimiz gibi Sîn cezriyle değil Sîn cezriyle alâkadardır.

Bu mevzuda son olarak söyleyeyim ki Sîna lâfzı eski tarihlerde ne Arap ne de Pers dillerinde insan ismi olarak görülmemektedir. Halbuki Uygur lehçesinde baygut yani zengin adamlara zengin büyük anlamına olarak Jaya Sîna denilmektedir. [66] Yani Sîna eski Türkler arasında isim olarak kullanılmaktadır. Bundan dolayıdır ki Ebülkasım Kaşânînin yegâne nüshası Ayasofya kütüphanesinde mahfuz olan (تاریخ اولجايتو سلطان) adlı kitabında, Sîna'yı Türk ismi olarak türkçe adlar arasında görmekteyiz.

Kaşânî bu eserinin «معرفة اسامی و کیفیت و تمديد امراء بزرگ چاغ اولجايتو سلطان» faslında ümeradan Muizzüddinin isim ve künyesini şu suretle kaydediyor: (مزالدين بن اسن قوتلوق يدزر زنگي بن سينا بن طارم بن طفرليک بن قلج بن سنفور بن کنجیک بن طوسبغا بن آلتان ..) Muzüddin İbni Esen Kutluk, Püseri Zengi İbni Sîna İbni Tarım İbni Tuğrulbek İbni Kılıç, İbni Sungur, İbni Gencik, İbni Tosbuğa, İbni Altan...) [67] Bütün Türk adlarından mürekkep olan bu künyedeki Sîna lâfzının da bir Türk ismi olacağına zannedersem hiç kimse tereddüt edemez.

Şimdi ırkan Türk olduğu tahakkuk eden Sîna oğlunun kültür itibariyle de Türk olduğu, yani Türk kültürü içinde yetişmiş bulunduğu meselesine geçiyorum:

[65] Çagatay lûgati ve Bedros Keresteciyanın Türk dili etimolojisi diksiyoneri.

[66] Uygurika 111, 80 (20-21).

[67] Ebülkasım Abdullah-ül- Kaşânî, (تاریخ اولجايتو سلطان) Ayasofya kütüphanesi No. 3019, varak 139.

Tarihin karanlıklarına gömülen devirlerdenberi Türk muhiti olduklarını ispat ettiğimiz Maverâünnehir ve Toharistan mıntakaları, İslâmiyet girmeden evvel olduğu gibi Müslümanlık girdikten sonra da umumî kültür itibariyle Asyanın en müterakki sahasını teşkil ediyordu. Kültür merkezleri Öküz nehrinin (Ceyhunun) şimalinde Buhara, Semerkant, cenubunda ise Belh şehirleri idi.

Çin menabiinde, İslâmiyetin buralara girmesinden evvelki devirlere ait çok kıymetli malûmat görülmektedir. Bu membalaradaki vesikalara göre Milâdi altıncı asırda Maverâünnehir ve Bakteryan, san'at, ticaret, ziraat, hulâsa bütün şuebatıyla medeniyet itibarile büyük bir inkişafa sahne bulunuyordu.

Çok kalabalık bir nüfusa malik olan bu mıntakalarda umumî refah o zamanlar hemen hiç bir yerde görülemiyen bir halde bulunuyordu. Umumî refah, umumî umranı hazırlamıştı. Yalnız Buhara prensliği dahilinde etrafı surla muhat kırk büyük şehir ile binden ziyade nahiye merkezi bulunuyordu. Çin ve Hint ile İran, Bizans ve Akdeniz arasındaki ticarete vasıta olan bu mıntakalar halkı zekâ ve servet itibariyle o zaman ki cihanın ön safını işgal ediyorlardı. Bakteryanda Kapisa, Gandhara, Herat, Belh, Maverâünnehirde Semerkant, Buhara ve Baykent bu cihanşümül ticaretin en büyük merkezlerini teşkil ediyorlardı. Baykent. bütün Asya ticaretinin merkezi olmak itibariyle Buhara prensliğinin en mamur, servet ve umran itibariyle en zengin bir beldesi idi. [68] Yalnız Çin menabiinde değil Arap ve Pers membalarında da bu şehrin servet ve umranına dair sayfalar dolusu yazılar görülmektedir.[69]

Daha o zamanlarda kâğıt imalini bilen bu halkın kendilerine mahsus bir yazıları bulunduğu gibi, riyazî, tabii ve heyet ilimlerinden başka felsefi fikirlerde de hayli ileri gitmişlerdi. Milâdi 719 tarihinde Çağaniyan hanının sefaretle Çin sarayına göndermiş

[68] E. Chavannes, Documents sur les Tou - Kiue occidentaux.

[69] En eski müverrihlerden olan Thealibi ثعالبي Nuşirevanın oğlu Hormuzd هرمزد zamanında, General Behramın Baykend'i zaptından bahsederken, şehrin, servetini gösteren şu satırları yazıyor:

« و دخل بهرام الحصن (بيكند) وفتح خزائنه عما لا يحصى من الاموال و نفائس الاعلاق و بدائع الاسلحة و الامتعة و فيها كنوز افراسياب وارجاسف و تاج كيكاس و منطقته و قرطاه فامر بالتحاذ النسخ لها و انفذها مع ثقائه على الالوف من الجمال الى الحضرة هرمزد ... [ابي منصور عبد الملك التتالي: غرر اخبار ملوك. ص: « 655. Paris]

olduğu Tamuçe adındaki Türk âlimi; heyet, felsefe ve teolojideki geniş bilgisiyle; Çinlileri hayrette bırakmıştı. [70]

Bu mıntakalar halkı, musiki, raks, heykeltraşlık, mimarlık, halıcılık, oymacılık gibi san'atlerde, altın, gümüş ve sair mücevherat işçiliğinde hayretbahş bir terakki kazanmışlardı. Yencu ırmağının suladığı ovayı dolduran şehirlerde yapılan ipekli ve yünlü kumaşlar, bütün ön Asyada şöhret almıştı. Mebzul kömür madenlerine malik olan Fergana havalisinin demir ve çelik sanayii de pek ziyada inkişaf etmişti. Bu sayede buralarda İran ve Turanda şöhret alan silâhlar, madeni zırhlı gömlekler yapan san'atkârlar yetişmişti. Milâdi 713 tarihinde Semerkant hanının Tang imparatoruna gönderdiği hediyeler arasında birçok zırhlı gömlekler, kristal dö roş kadehler bulunduğunu Çin menabiinden öğreniyoruz. [71]

Güzel san'atlerin, mimarlığın inkişafı neticesi olarak Küşaniye kasrı gibi o zamanlar şöhreti Çin ve Maçine yayılan şaheserler kurulmuştu. Çin müverrihleri, bu köşkün büyük salonunun şimale müteveccih duvarlarında Çin imparatorlarının, şarktakiler de Tukyü hakanlarının, Hint hükümdarlarının garptekilerde ise İran ve Mezopotamya prenslerinin tasvirleri nakşedilmiş olduğunu haber veriyorlar. [72] Bu tasvirlerin, Çin Hint, İran ve Mezopotamyanın yerli hükümdarlarına değil, buraları istilâ eden ve saltanatlar kuran Türk hanlarına ait olacaklarını tahmin edebiliriz.

Maddî servet ve refaha inzınam eden manevî kültür yüksekliği, bu Türk ülkelerinde tabiatın güzelliklerini bedî zevklerin icaplarıyla hemahenk olacak şekilde sinesinde toplıyan parklar, bahçeler, meyvalıklar yaratmıştı. Bu parklar içinde açılan sirkler, nadir hayvanlarla dolu bulunuyordu. Çin imparatorları, saray bahçelerinin tarh ve tanzimi için icap eden çiçekleri, fidanları ve bunları tanzim edecek bahçıvanları buralardan götürüyorlardı. [73]

Semerkant mülhakatından İştikhan'daki Tosi panteonundaki heykellerin ve bilhassa altın adam heykelinin şöhreti Çine kadar yayılmıştı. Çin vakayinamelerinden Tang-Şu da, bu mabede hediye edilmiş olan eşya arasında Çinin Han sülâlesi devrine yani Milâttan bir asır evveline ait kitâbeleri muhtevi bulunanı yazılmaktadır. [74]

[70] E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue occidentaux, P. 157, N. 5 ve Journ. Asiatique, Nov - dec. 187 deki makale.

[71-72-73] Ed. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue occidentaux.

[74] Ed. Chavannes, Docum. sur les Tou-Kiue occid. P. 139, N. 5 ve Yakut-i- Hamevi, Mucem-ül-büldan, p. p. 255.

Bu havalı Türkleri arasında musikinin ne derece ileri gitmiş olduğunu yine Çin membalarından öğreniyoruz. Tukyü hanedanına mensup olduğunu taşıdığı Hiye-li-fa unvanından anladığımız Hüttal hanı tarafından 733 tarihinde Tang imparatoru Ming-Huang'a (Hiuen-Tsong) güzide kadın musikişinaslardan mürekkep bir orkestra heyeti gönderildiği, bu heyetin Çin sarayında hayranlık ve takdirle karşılandığı Tang vakayinamelerinde itiraf edilmektedir. [75] Bu mıntakalarda yetişen Fârâbi ve İbni Sinanın musikiye niçin o derece meclûp olduklarını, müslümanlık âleminde menedildiği halde musiki hakkında ne gibi saiklerle kıymetli eserler yazmış bulduklarını bu eski mazinin tesirleriyle izah edebiliriz.

Bu Türk diyarlarında tababet ve eczacılığın o zamanlardaki terakki derecesini de yine Tang-Şu da görülen vesikalardan öğreniyoruz: burada, Tukyü hakanları neslinden inen Tuharistan yabgusu tarafından Çin imparatoruna gönderilmiş olan hediyeler arasında iki yüz nevi eczayı tıbbiye bulunduğu ayrıca tasrih edilmiştir. [76]

İslâmdan evvel Maveraünnehir ve Bakteryanda şahidi olduğumuz bu yüksek kültürün İranın Mazdeizm kültürüyle münasebet ve alâkası yoktu. Umumî zan hilâfına olarak Mazdeizm kültürü buralarda geniş nisbette yayılmamıştı.

Ano hafriyatıyla Milâttan önceki beşinci binden evvel burarlarda uyanmaya başladığını öğrendiğimiz medeniyetin inkişafından doğan yerli kültür, Makedonyalı İskenderin Önyasyayı istilâsı devrinde Akdeniz kültürüyle aşılınmış, daha sonra (Yue-Çi) ler devrinden itibaren de Saka boylarından inen Sakyamoni Bıddhanın kurduğu Budizmin tesiriyle, tam bir inkişafa mazhar olmuştur [77].

Türkler arasına garpten sokulan din, Mazdeizm değil, Maniheizm olmuştur. Sasani Şahinşahlarından Birinci Behram devrinde İranda tenkil edilen Maniheiztler, canlarını kurtarmak için Türk illerine yani Belh ve Buhara havalisine kaçmışlardır. Fakat Maniheizm de Türkler arasında geniş nisbette yayılmamıştır [78].

[75] E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue occid. p. 168.

[76] E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue occidentaux, p. 157. Note, 4.

[77] A. Faucher, Art gréco-bouddhique du Candhara, II, p. 487.

[78] Fihrist müellifi İbni Nedim, Maveraünnehre Sümeniye'den yani Budizmden başka girebilmiş tek din Maniheizm olduğunu kaydettikten sonra bu din

Müslümanlık Horasan hudutlarına girdiği zaman Türk illerinde hâkim olan din, Sakya klanına mensup olan Siddharta Buddha sisteminin Mahayana mezhebi idi. Belhde ve Buharada bu mezhebin büyük mabetleri bulunuyordu [79].

Başlangıcı mazinin derinliklerine gömülen yüksek kültürleriyle İslâm camiasına karışan Maverâünnehir ve Tuharistan halkı, Emevilerin tahripkâr devri zail olduktan sonra bu yeni camiada ilk defa olarak ilmi ve fikri bir hareket uyandırmış ve başına geçmişlerdir.

Halife Muaviye devrinde Maverâünnehirin zaptına memuren Horasan valiliğine tayin edilmiş olan (673) Abdullah bin Ziyad, yüksek kültürleriyle askerî maharetlerine hayran olduğu Buharalılardan iki bin münevver genç seçerek, Araplara hocalık etmek üzere Iraka göndermiş, Basraya yerleştirmişti [80].

En eski İslâm müverrihi Belâzürinin verdiği bu malûmat, İslâm'da ilk başlayan fikir hareketinin menşei niçin Basra olduğu muammasını halletmektedir. Basrada ilk fikir hareketini uyandıranlar, Buharadan nakledilmiş olan bu münevver gençler ve çocukları olmuştur.

İbni Sinadan evvel, İslâm'da zuhûr eden karşılıklı iki teoloji mektebinin temellerini atan iki zattan her ikisi de bu mıntakalar halkından bulunuyorlardı. Bunlardan beşerî iradenin hüriyeti mektebinin temelini atan Mabedül Cühenî [81], kadim Part Türklerinden Dae boyunun yurdu olan Curcan ve Taberistan havalisindeki

peyrevlerinin Türk illerine nasıl bir mecburiyetle girmiş olduklarını şu suretle anlatıyor:

«اول من دخل بلاد ما وراء النهر من غير السمنية من الاديان المنانية. وكان السبب فيه ان ماني لما قتله كسرى وصلبه وحرّم على اهل مملكته الجدل في الدين. جعل يقتل اصحاب ماني في اى موضع وجدهم. فلم يزالوا يهربون منه الى ان عبروا نهر بلخ ودخلوا في مملكة خاقان، فكانوا عنده. وخان، بلسانهم لقب يلقبون به ملوك الترك...» (İbni Nedim, Fihrist, s. 471. Mısır tab'ı)

Sasaniler devrine ait vesikalara istinat eden İbni Nedim, bu yazısıyla Belh te dahil olduğu halde Horasandan itibaren şarka doğru hep Türk ülkesi olduğunu ve Türk hanlarının idaresinde bulduklarını açıkça ifade etmektedir. Mani'nin katledildiği bu tarihlerde Bakteryan ve Maverâünnehirde Yueçiler hâkim bulunuyorlardı. İbni Nedim'in, Sasaniler devri menabiine istinat eden bu yazısı, Yueçilerin milliyeti meselesini kat'i surette tayin etmektedir. Bu milliyet, Türklüktür.

[79] Albert Schwveitzer, Les grands penseurs de l'Inde, p. 121 ve René Grousset, Hist. de l'Extrême Orient, t. I, p. 69-76.

[80] تاريخ النجدن الاسلامى، s. 410، Brill، 1866، Leyden ve Curci Zeydan، بلاذرى [80] Tarhüt temeddünül islâmî.

Cüheyne [82] kasabasında doğduğu gibi, mukabil mektebin yani insanda iradi bir hürriyet bulunduğunu kabul etmiyen, herşeyi iradei beşeriye fevkinde bir kudretin takdirine bağliyan mektebin müessisi bulunan Safvan oğlu Cehm'de Belhli bir Türktü. Fikirlerini ilk defa Türk illerinden Tirmiz'de ortaya atmıştı [83].

Biri Kaderiye diğeri Cebriye namlarıyla İslâm teolojisinde asırlarca çarpışan bu iki sistem, İbni Sinayı yetiştirecek muhitlere mensup dimağlardan fıskırmıştı.

Arap fütuhâtı sıralarında Aysoy ve Kalaç Türkleriyle meskûn sahalardan esir edilerek İraka getirilmiş beni Temim mevalisinden bir Türkün oğlu olan Baboğlu Amr de [84], sonraları fikir hareketi tarihinde İslâm rasyonalizmi namını alan ve İslâm akidesini akli esaslara bağliyan ve ona göre tevil ve izah eden büyük mektebin temelini kurmuştu.

İbni Sina tahsil çağına girmeden evvel, Türk çocuklarının mümtaz simaları yalnız teoloji sahasında değil, felsefe, tıp, tabiiyat, riyaziyat, heyet... gibi ilimlerde de büyük hamleler göstermiş, Maverâünehir ve Tuharistanda yüksek kültürlü bir muhit yaratmışlardı.

Bunlardan Farablı Ozluğ oğlu Mehmet [85], Belhli Ebu Zeyd [86] felsefede, Saka Türklerinden Sicistanlı, Ebu Süleyman Mehmet [87] ile Ebülhayr İbni Baba [88] tıbda; Harezmlî Musa kardeşler [89]

[81] Hicri 80 tarihinde ölmüştür. Şehristani İslâmda fikir hareketinin zuhurundan bahsederken şu satırları yazıyor :

« واما اختلاف في الاصول فحدث في آخر ايام الصحابة بدعة المعبد الجهنى وغيلان الدمشقي ويونس الاسوارى في القول بالقدر وانكار اضافة الخير والشر الى القدر... (شهرستانى، الملل والنحل، ص 17)

[82] وجهينه ايضاً قلعة بطبرستان حصينة مكينة عالية في السحاب (ياقوت حموى. معجم البلدان، 2، 2)

[83] وجهم كان من اهل بلخ ظهرت بدعته بترمز (ابو سعيد السمانى. كتاب الانساب، ص. 145)

(Lyden). جهم بن صفوان، وهو من الجبرية الخالصة. ظهرت بدعته بترمز وقتله سالم بن احوز المازنى بمرور في آخر ملك بنى امية ووافق المعتزلة في نفي الصفات الازلية (شهرستانى، ص، 60)

«بدانکه جهم صفوان بدعت ومقات او بترمز ظاهر شد واسلم بن احوز مازنى اورا بکشت بمرور»

در آخر ملک بنى امية (تبصرة العوام في معرفة مقالات الانام. طهران طبى)

[84] 762-763 tarihleri arasında ölmüştür.

[85] İbni Sinanın «تكملة صوان الحكمة و ابوالحسن على البهقي» Lippert tabı, s. 277 ve «تاريخ الحكماء، قطبى [85] s. 26. Lâhur tabı.

[86] İbnünnedim, Fihrist, s. 138 ve Tetimmei sıvanülhikme, s. 26.

[87] İbni Ebi Usaybia «تاريخ ابن ابي اصيبعة» c. I, s. 321 ve tetümmei Sıvanül hikme 53.

[88] İbni Ebi Usaybia c. I. s. 322.

[89] İbnünnedim, Fihrist, s. 383 ve İbni Kifti. 284.

Buzicanlı Ebülvefa [90], Türkoğlu Ebülfadl ile mahdumu Ebu Berze [91] riyaziyatta; Belhli Ebu Maşer [92], Ferganeli İbni Kesir [93], Heyet ve hendesede; Harezmlî Birûnî [94] tabiiyatta kıymetli eserler vücade getirmişlerdi.

Belhde Sümeniye yani Şamaniye denilen budist dininin büyük mabedi Nevbiharın başpapazı olan Yavgı Şaman Kodat neslinden Şaman oğullarıyla vezirlerinin ilim ve san'at erbabına gösterdikleri teveccüh ve hürmet sayesinde, ilim adamları, bunların hakimiyetleri altında bulunan Buhara, Semerkant ve Belh gibi şehirlere toplanmış, buralar birer ilim kaynağı halini almıştı. Thealibinin Yetimetüddehri [95] Şâman oğulları devrinde buralarda yetişen yüksek şahsiyetlerin yarattıkları şaheserleri yaşatmaktadır. Bu şahsiyetler arasında teolojide Belhli Ebülkasım, edebiyatta Sehl İbni Hasan, Mehmet İbni Musa gibi şahsiyetler temayüz etmiş bulunuyorlardı. Bu yüksek simalarla beraber, başta Rudeki olmak üzere Buharalı Ebülabbas Ali Ağacı, Tirmizli [96] Müncik edebiyatta bu asrı temayüz ettirdikleri gibi, Buharalı Ebu Mehmet, Nisaburlu [97] Ebu Hayyani Tevhidî, Serhaslı [98] Ebülabbas, Amullü, [99] Abdullahünnatilî de Farabi felsefesini yaşatıyorlardı. Şâman oğullarının Buharadaki Saray kütüphanesi bu şahsiyetlerle beraber o zamanki İslâm âlimlerinin bütün eserlerini ihtiva ediyordu.

Şu küçük icmalden de anlaşılacağı veçhile, Sına oğlu Buharada tahsile başladığı çağda, kendisinden evvelki Türk çocukları o zamanki ilimlerin her sahasında, büyük hamleler göstermiş, yüksek bir kültür muhiti vücade getirmişlerdi. O, bize bu muhitte tahsilini nasıl yaptığını talebelerinden Cuzecanî kalemiyle şöyle anlatıyor: [100].

[90] İbnünnedim, Fihrist s, 394 ve Sıvanülhikme. 76.

[91] » » s, 391

[92] » » s. 386

[93] » » s. 279 ve İbni Kıftî, 78, 286 ve Ebulmehasin, c. I.

[94] İbni Ebi Usaybia, Uyunülenba fi tabakatiletibba, c. II, s. 20 ve Süyuti سيرتى بنية الوغاة في طبقات النجاة s. 20, Mısır tabı.

[95] Yetimetüddehr. ابي منصور عبدالله بن محمد بن اسماعيل الثعالى c. 4, s, 21

[96] Tirmiz, Maveratünnehrde Çağaniyan (Sağaniyan) prensliği dahilinde bir şehir idi.

[97-98] Nisabur, evvelâ Sakalardan Dae., sonra Akhun ve Oğuz Türkleri tarafından işgal edilen Horasan mintakasındaki şehirlere dendir. Serahs şehri de bu mintakada bulunuyordu.

[99] Amul, Dae ve Part Türklerinin yurdunda büyük bir şehir idi. معجم البلدان c. I, s, 63. Natil ise Amul'de bir mevki adıdır: (Süyuti لباب الباب سيرتى)

[100] İbni Ebi Usaybia, Uyunülenba fi Tabakatiletibba. c. II, s; 1-9

«Ben biraz büyüdükten sonra babam tekrar Buharaya döndü. Bizi de birlikte götürdü. Buharada muallimliğime tayin edilen zattan ilk tahsile ait şeyleri öğrendim. On yaşıma geldiğim zaman, Kur'anı ezberlemiş, bir çok şeyler öğrenmişim. Yaşım biraz daha ilerleyince diğer bir zattan hesap, başka birisinden fıkıh ve kelâm öğrendim. Bu aralık, Buharaya Abdullahı Natılı [101] adlı bir âlim gelmişti. Babam beni okutmak üzere bu zatı evimize aldı. Kendisinden mantık ve felsefe okudum. Muallime ruhsat verildiği zaman (المجسطى) Elmecestiye başlamışım. Aynı zamanda tıp ta tahsil ediyordum. Öğrendiklerimi de hastalar üzerindeki müşahedelerimle ikmale çalışıyordum. Tecrübe ve müşahedededen kitap okumaktan ziyade istifade ettim. Artık on sekiz yaşıma gelmişim. Mütema-diyen çalışıyordum. Geceleri ya mütalea ile veya bir şey yaz-makla geçiriyordum. Yorulduğum ve uyku bastığı zaman, bir bardak şarap içiyordum. Bu suretle uykum kaçıyor, ben de tekrar mütaleaya koyuluyordum. Uykuda bile zihnim ekseriya, okuduğum şeylerle meşgul olurdu. Çok kere uyandığım zaman, evvelce hal-ledememiş olduğum şeyleri uykuda halletmiş olduğumu anlardım.

Sonraları metafiziğe başladım. Fakat buna ait kitabı belki kırk defa okuduğum halde bir şey anlamamış, yese düşmüştüm. Bir gün bir kitapçı dükkânına uğramışım. Mezatta bir kitap satılıyordu. Dellâl bu kitabı almamı tavsiye etti. Kitabı tetkik ettim. O zamana kadar bir türlü anlıyamamış olduğum metafiziğe ait Fârâbinin bir eseri idi. Bu ilim anlaşılmaz ve bir işe yaramaz diyerek kitabı dellâla iade ettim. Fakat dellâl sahibinin paraya şiddetli ihtiyacı olduğu cihetle ucuz alınabileceğini söyliyerek, almam için ısrar etti. Aldım. Eve dönünce, hemen tetkika koyul-dum. Bitirinciye kadar dikkatle okudum. İkmal ettiğim zaman o vakte kadar bir türlü anlıyamamış olduğum metafiziği tamamiyle kavramışım. Sevincime payan yoktu. Secdei şükrana kapandım. Fakirlere sadakalar dağıttım.»

Bu samimi itirafın gösterdiği gibi İbni Sina yüksek kültürünü ve bilhassa felsefi bilgisini Müslüman Türk dünyasının ilk büyük feylesofu Fârâbiye medyundur.

İbni Sinanın fikri inkişafında Şaman oğluna intisabının da büyük dahli olmuştur. Hastalanan Şamanoğlu Nuh, İbni Sinanın

[101] Abdullah ünnatılı'nın Farabi felsefesine vâkıf bir zat olduğu Tetümmei Sıvanülhikme'den anlaşılıyor (Tetümmei Sıvanülhikme. s. 22, Lâhur tabı). Bu zatın isnat edildiği Natıl'ın da eski Dae Türkleri yurdu olan Tabaristan Amül'ünde bir mevki ismi olduğu Süyutî tarafından haber verilmektedir. (سویطی، لبابالباب)

tedavisiyle iyi olmuş, bu muvaffakiyet, genç âlime Sıvanühikme denilen zengin Saray kütüphanesinin kapılarını açmıştı. Şaman-ogullarının vaktiyle Türk feylesofu Fârâbiye yazdırmış oldukları Ettalimüssani adlı büyük eserin müellif hattıyla olan müsveddeleri de bu kütüphanede bulunuyordu. [102] İbni Sina, felsefedeki inkişafını Fârâbinin bir nevi felsefe ansiklopedisi mahiyetinde olan ve bugün mevcut olmıyan bu eserine medyundur. 22 yaşlarına doğru evvelâ babasının sonra da hamisi olan prens Nuhun ölümleri, müteakıben de Şamanogulları ülkesinde büyük kargaşalıkların baş göstermesi, Sina oğlunu Buharayı terke mecbur etti. Bu zamandan itibaren Şarkın büyük adamı fırtınalı ve yorucu bir hayata atılmış oldu.

Evvelâ Harezme gitti (1001) Harezme prensi Ali İbni Memun (997-1015) bir ilim mahfili olan sarayında, Ebu Reyhanı Birunî, Ebu Nasrı İrakî, Ebulhayır, Ebu Sehli Mesihî gibi mümtaz şahsiyetlerle tanıştı. Fakat bir Müddet sonra kendisini İrakı Acemde görüyoruz. Rivayete nazaran İslâmda (anthropomorphisme) sistemini yani mücessime ve müşebbihe mezhebini kuranlardan biri ve maruf felesefe düşmanı olan Ebu Abdullah Mehmet İbni Kerram'ın telkinile Gazneli Sultan Mahmut tarafından takibata uğramak endişesine kapılmış, bu endişe feylesofu tehlikeli bir seyahate icbar etmişti. Bu seyahatte kendisine refakat eden ihtiyar Sehl İbni Mesih, Harezme çölünü geçerken açlık ve susuzluktan ölmüş [103], Sina oğlu ise bitap bir halde Cürcana erişebilmiştir (1019). Bu macerada genç âlim gerçi ölümden kurtuldu fakat kendisini buhranlı ve ıstıraplarla dolu yeni bir hayat bekliyordu. Bu zamanlarda büyük İslâm İmparatorluğu yeryer hükûmetlere bölünmüş, her taraf feodal prensler idaresinde bir cidal sahnesi halini almıştı. Ortaasya Hegemonyasını Sövüktekin oğluna terke mecbur kalan Şaman ogulları devleti üful ederken bir zamanlar bütün İran ve İraka hâkim olan Büveyh ogulları devleti de hanedan prensleri arasında parçalanmış, kudretten düşmüştü. Kurulduğu günden itibaren feodal bir mahiyet arzeden bu devlet İbni Sınanın Garba çekildiği tarihlerde denilebilir ki, bir şehir ile Hinterlandı bir hükûmet olacak surette parçalanmış, rakip prensliklere bölünmüş bulunuyordu. Reyde bu hanedandan Mecdütdevle Ebu Talip Rüstem (997-1029), Hemedanda ise kardeşi Şemsüddevle Ebu Tahir (997-1021) Prens bulunuyordu. İsfahan ise 1007 tarihinden itibaren, Âli Büveyhin elinden çıkmış,

[102] كشف الظنون c. 1. s. 344, Mısır tab'ı.

[103] نامه دانشوران نامہ دانشوران

Mecdüdüdevlenin dayısı olan Alâüddevle Ebu Cafer Mehmet İbni Kaküveyh (1007 - 1041) e geçmişti.

1015 tarihlerihlerine doğru Cürcandan (Rey) e giden İbni Sina, bu küçük prensliklerin birinden, diğerine iltica etmekle geçecek Fırtınalı bir hayata atılmış oldu. Bu kasırgalı hayatta büyük adamı bugün tedrisle meşgul bir üstat, veya hastalarıyla uğraşan bir tabip, yarın bir memleketin umuru idaresini yüklenmiş bir vezir, ertesi gün siyasi bir müttehem, hükümdarın takibatından veya kabaran taassup ve intikam savletinden kurtulmak için saklanmış bir men-kûp, yahut kalebent bir mahpus vaziyetinde görüyoruz. Fakat, o, dershanesinde veya kliniğinde olduğu gibi vezaret masasında da, hapisane köşesinde de daima düşünen bir âlim, yazan bir müellif olarak kalmıştır.

Dimasında her dem şimşekler çakan ateşin zekânın meçhuller âleminin derinliklerine dalmak hırsını, her an yeni bir heyecan dalgası içinde çırpınan bi aram ruhunun daimi huzursuzluğunu gidermek maksadiyle her yerde ve daima okumuş, okutmuş ve yazmıştır.

Onun korkunç kasırgalar önünde sürüklenen bir hayat içinde dürâdûr tefekkürü, daimi didinişi dimağ ve bünyesinin ne payansız bir enerji ve hayatiyet kaynağı olduğunu göstermektedir.

İrfan sahasının genişliğini anlatan eserlerinin listesini tetkik ettiğimiz zaman, karşımızda sistem sahibi bir feylesof, hazik ve âlim bir tabip, kudretli ve intikatçı bir mantıkçı, keskin nazarlı bir heyetsinas, bir riyaziyeci, tecrübe ve müşahedeyi rehber edinen bir tabiat âlimi yükselmektedir. O, zamanında mevcut olan ilimlerden hiç birine bigâne değildir. Hepsini incelemiş, hemen hepsine dair eserler yazmıştır. Şayanı hayrettir ki, adedi yüzlere balığ olan eserlerinin en büyüklerini, ihtiras dalgalarının insafsız sademele-riyle sarsıldığı veya kaçmağa mecbur kaldığı veya bir kalede mahpus bulunduğu buhranlı zamanlarda yazmıştır. Ondaki ilim aşkı, haiz olduğu harikulâde zekâ, tükenmez enerji ile mütenasip olacak kadar şiddetli idi. Bunlar ona pek haklı olarak Eşşeyhürreis unvanını kazandırmıştır.

İbni Sina, ilmen olduğu kadar ahlâkan da yüksek bir insandı, Siyasi istirkaplarla kendisine bin bir türlü ezaları reva görmüş olanlardan intikam almak fırsatını bulduğu zamanlar, buna tenezzül etmemiş, hattâ onları cezalandırmak istiyen hükümdarı bu fikrin-den vaz geçirmiştir.

Türk feylesofu hayatı ve kâinatı çok iyi anlamış bir dâhi idi. Ruhunun ulviyet meylini tatmin etmek, zekâsının derinliklerine nüfuz etmek hırsına inkişaf imkânı vermek için muttasıl didinip çalışırken hayattan kâm almağı da ihmal etmemiştir. Musiki, aşk ve şarap, onun kitapları gibi daima hembezm olduğu üç yarı can idi. Mütaleadan veya yazmadan yorulduğu zamanlarda, musikinin füsünkâr nağmeleri arasında bir peri peykerin sunduğu câmi lâlgûn ile - kendi tabirince - taze hayat kazanırdı.

Garp âlemi küflü hurafeler içinde boğulmuş olduğu bir sırada, kâinatın lâyetegayyer kanunlara bağlı olduğunu, arz kabuğunun orojenez ve tektonik kuvvetlerle tekevün, dağlarla vadilerin tabii âmillerle teşekkül ettiklerini, uzviyetin tekâmül kanununa tâbi bulunduğunu ilmi bir ihata ile kavramış olan büyük Türk âlimi pek haklı olarak asırlarca Şarkta olduğu kadar Carpte de en yüksek ilmi otorite olarak tanınmıştı. Kitaplarından bir çoğu, pek erkenden lâtinceye, ibranceye, sonraları da başta ingilizce, fransızca ve almanca olmak üzere. Garp dillerine tercüme edilmiş ve müteaddit defalar basılmışlardır.

Elkanun (القانون) adlı muazzam eseri, daha on ikinci asır sonlarında Gérard de Crémone tarafından lâtinceye tercüme olmuştu. D. Gundisalvi, ise üstadın ruh, sema, âlem, unvanlı eserleriyle fizik ve metafiziğe ait yazılarını lâtinceye nakleylemişti. Bu sayede on üçüncü asır başlarında İbni Sinanın hemen her mevzua ait bir eseri lâtinceye tercüme edilmiş bulunuyordu [104]. Bunlar, XV. asırda Venedikte tabedildiler. Garp âlemi irfanı bununla da iktifa etmedi. Kanunun arapça metni de 1593 te Romada tabedildi, Türk hekiminin sıkı bir metot örneği olan felsefi eserlerinin en önemlileri Eşşifa (الشفاء) ve bunun bir hulâsası mahiyetinde bulunan Ennecat (النجاة) ile son felsefi eseri sayılan El'ışarat (الإشارات) ta, Şark ve Garp ilim dünyasında büyük bir şöhret almışlardır.

Türk âliminin gerek tıbbî ve gerek felsefi eserleri, Kurunu vusta müddetince Şark medreselerinde olduğu gibi Garp Üniversitelerinde de büyük ve emsalsiz bir rağbet kazanmış, asırlarca Şark ve Garpta fikir hareketinin nâzımı olmuşlardır.

Kanununun lâtince tercümesi on beşinci ve on altıncı asırlarda bir çok defa tekrar tekrar tabedilmiştir. Bunlardan başka bu kitabın bazı kısımlarının da ayrıca defaatle basılmış olduğu düşünülürse Garp âleminin Türk âlimine ne kadar büyük bir kıymet ve ehemmiyet verdikleri takdir olunabilir. Bu takdir daha sonraki

[104] Dr. Lucien Leclerc, Histoire de la Médecine arabe, t. I. 476.

asırlara kadar devam etmiştir. On dokuzuncu asır sonlarına kadar Monpeliye mektebi muhitinde kanunun ehemmiyetle tetkik edilmekte olduğunu biliyoruz.

İbni Sinanın Garp dünyasındaki tıbbi otoritesi bilhassa çok derin ve devamlı olmuş, on yedinci asra kadar sürmüştür. Tecrübeye büyük bir ehemmiyet vermiş olması, ilâçların hangi şerait dahilinde daha müessir olduğu hakkında sürekli müşahedelerde bulunması otoritesinin bu kadar çok devamına sebep olmuştur.

1023 tarihinden itibaren İbni Sinanın hayatı, serbest düşünceli ilim sever bir zat olan Alâüddevle Ebu Cafer Kâküveyh nezdinde geçmiştir. Kendisini çok seven Prens onu daima beraberinde bulunduruyordu. Hattâ harbe gittiği zamanlar bile yanından ayırmıyordu. İbni Ferrasi tedibe gittiği zaman da İbni Sinayı beraberinde almıştı. Üstat, yolda hastalandı. İzec tarafına şüatli bir sefer yapan hükümdara refakat mecburiyeti, hastalığının artmasına sebep oldu. Bitap bir halde İsfahana döndü. Burada biraz iyileşti ise de Alâüddevlenin Hemedana gidişi ve İbni Sinanın bu seyahate de iştirak mecburiyeti hastalığını nüksettirdi. Hemedana girdiği zaman ümitsiz bir halde bulunuyordu. Birkaç gün sonra burada 1037 senesi haziranının 21 inci günü gözlerini ebediyen hayata kapadı.

